

БЕНЯМИН КАЛАЙ

/ 1868 /

Бенямин Калай (1839—1903) е роден в Будапеща. Изтъкнат маджарски дипломат, държавник и политик. След частичната победа на маджарите в борбата им за независимост от Хабсбургското владичество в рамките на Австро-Унгарската империя и след така нареченото Споразумение в 1867 г. пръв министър-председател и министър на войната на Маджарско, като наред с това и министър на външните работи на монархията, бил граф Гюла Андраши. Неговото внимание по това време било привлечено от младия, 28-годишен, Бенямин Калай, който бил завършил юридическото си образование в Будапеща и минал през известна журналистическа школа. Заради знанието му на балкански езици, Андраши пожелал на Калай твърде важния за балканската политика на империята пост — генерален консул в Белград. В течение на 8 години Калай имал възможност да прояви своите способности в провеждане на империалистическата политика на Австро-Унгарската монархия на Балканите. Тая политика е отразена най-ярко в дейността му в тогавашна Сърбия. Началният период на политическата балканска дейност на Калай е свързан най-вече със сърбохърватите. Тук той е известен като отявляващ сърбофил, но и ревностен представител на австро-унгарската политика в Сърбия. Неговата дейност тук се характеризира и с нескрити антируски настроения, които се съзират, когато по-късно работи и сред българи. Благодарение на своите симпатии към всичко сръбско, разбира се оглавявано и ръководено от върхушката, той печели непрестанно приятели в средите на сръбските ръководни кръгове и е посветен в тяхната вътрешна и външна политика. По-късно, през 1871 г., когато настъпва обрат в отношенията между Русия и Сърбия, заради проруската политика на последната той става отявляващ враг не само на сръбските управляващи кръгове, но и на сърбите изобщо. Калай владеел, както се спомена, добре сърбохърватски и гръцки език, а изучавал и турски. От 1868 г. бил генерален консул в Белград, а по-късно народен представител и министър на финансите на монархията. През 1878 г. бил представител на Австро-Унгария в Международната комисия по подготовката и съставянето на Органическия устав за Източна Румелия, съгласно пожеланията на Берлинския диктат.¹

¹ По-подробно за Бенямин Калай, живота и дейността му вж. в моите две публикации: *Из балканската политическа дейност на Бенямин Калай (1839—1903)*, Студна балканянка 2, Институт за балканистика, 1970, сс.

Пътеписът на Бенямин Калай, който е поместен тук, се намира в книгата му *A szerb felkelés története 1807—1810. Irta Kállay Béni. Hátrahagyott kézirataiból kiadta Thallóczy Lajos. Második kötet, Budapest. A Magyar Tudományos akadémia kiadása, 1909* (История на сръбското въстание 1807—1810. Написал Бейни Калай. Издаде по оставения му ръкопис Лайош Таллоци. Том втори. Будапеща. Издания на Маджарската академия на науките, 1909). Самият пътепис следва в приложение (*Függelék*) на книгата от стр. 247 до 310, както се вижда от поместения тук български превод.

Както читателят ще разбере и сам, пътуването на Калай по сръбско-българската граница имало за главна цел да проучи и види на самото място положението и настроението на българите и тяхното народноосвободително движение, започнало да се активизира тъкмо по това време, а така също и положението около четите, минаващи от Сърбия в България. За тях се говори на няколко места в пътеписа.

Той е даден в пълен и точен превод на целия текст, който предствлява интерес за българските и съседните на тях сръбски земи, за положението, битата, нравите на българите и съседното сръбско население и всичко, което може да интересува българската история. Описанието е живо и колоритно, нелишено от хумор и поетични и художествени нюанси.

Калай, както се знае от неговата биография, е автор и на художествени произведения. Такива моменти могат да се видят на места и в неговия пътепис.

Под черта са дадени и най-необходимите обяснителни бележки за имена, места, събития и др.

В) Пътувания на Бейни Калай в Сърбия и Босна.

1. Пътуване по българско-сръбската граница, 14—27 септември 1868 год.²

От доста време се носеха вече разни обезпокоителни новини за нахлуване на отряди от Влашко в България, за проникването им навътре и за сраженията им, водени с турците. България в никакъв случай не влиза в моя кръг на действия, а и като подалече от Белград, не можех и да мисля чрез личен опит и наблюдения да се сдобия със сведения за тамошното състояние на нещата. Въпреки това твърде много ме интересуваше да се запозная по-стблизо с настроението на сръбския народ по отношение на тоя въпрос, особено по границата. Не исках обаче да изтъкна

345—356, и Страницка от историята на Източна Румелия, сп. Исторически преглед, 1970, кн. 5, сс. 152—160. Там са дадени и сведения за неговия богат архив, от който могат да се почерпят още сведения за него.

² Политическата цел на това пътуване на Бейни Калай е била да проучи настроението на сръбското погранично население, но той искал да види и самата страна. Пътуването си той е описал с големи подробности и непосредственост. Той имал намерение да го издаде, но поради многото си разнородни работи това се било забравило. Тоя дневник за читателя представлява голям интерес, доколкото позволява да се направи сравнение, как се е оформил животът в Сърбия от сръбското въстание (1804) до описанието (1868). От друга страна, дневникът дава възможност да се надзърне в начина и системата на пътуване на тоя голям държавник.

като цел на това пътуване само тая причина. За мое щастие в Земун пристигна Каниц³ и естествено, посети и мене, като казваше, че сега той се готви за Видин и оттам възнамерява да направи малка обиколка из вътрешността на България. Аз се залових за голяма случай и реших да отида с него. До тръгването имаше още три дни. През това време изготвихме плана: с кораб заедно до Видин, оттам той продължава пътя си по-нататък, аз пък по суша ще отида в Неготин и оттам през Зайчар и Княжевац в Алексинац, откъдето след това направо за Белград. За тия три дни получих телеграфически разрешение от Виена и препоръчителни писма от регентите⁴ до началниците.⁵

Следователно тая екскурзия нямаше никаква друга цел, освен да разбера настроението на сръбското погранично население по отношение на българските събития, възнамерявах обаче да си отбележа подробно всичко, което видя и преживея покрай това. И ето тия бележки във вид на дневник в цялата им простота.

14 септември

Тръгнах днес след пладне. Заминаването в същност стана по възможния най-прост начин, като изпратих напред малката си пътна чанта в кораба, аз с чадър в ръката напуснах жилището си съвсем сам и слязох в кораба, който ме отведе в Земун. Тук се срещнах с Каниц и двамата пренощувахме в малкия параход.

15 септември

В шест часа сутринта пристигна бързият кораб, на който се прекачихме веднага, и който след четвърт час продължи пътя си по-нататък. На палубата рано сутринта се виждаха съвсем малко пътници, долу обаче всички кабинни бяха пълни с власи, които се завръщаха от баните. На палубата с едри крачки ходеше нагоре надолу само дребният генерал Голеско, министър на Румъния и комендант на националната гвардия, като някакъв истински фалстаф, макар и съдбата да не беше го надарила с достойния обем на последния. Докато не знаех кой може да бъде той — тоя велик мъж, аз бях склонен да го смятам за директор на някоя църкова ездаческа компания, това мое предположение се потвърждаваше от гордо носената наполеоновска брада; покъсно исках да се укоря за това грубо разочарование, но като обмислих добре, най-сетне се уверих, че грешката все пак не е била толкова голяма, с изключение може би на това, че мнимият

³ Първоначално Феликс Каниц (роден в Пеща, 2 авг. 1829 г.) се готвил за художническа кариера. Известен балкански пътешественик. Главното му съчинение: «Дунавска България». Трудовете му, макар и често да преувеличават виденото, като начало и днес още могат да се използват и погледнати критично, съдържат ценен материал.

⁴ След убийството на княз М. Обренович Сърбия се управлявала от регенти.

⁵ Местните околийски началници. Със славянското наименование ги нарича Калай и по-нататък в описанието си.

директор непременно е добър ездач, докато моят герой е герой само върху сигурната палуба на кораба, но не и на седлото. Но нека го оставим. Много по-хубава гледка предлага все по-изчезващият Белград, осветен от изгряващото слънце. Така отдалече, със своите минарета, с блестящия металически покрив на Академията, с множеството пръснати къщи по хълма, Белград предлага наистина картината на прекрасен град. Постепенно палубата се оживи; след прекараната на тясно нощ пътниците търсеха ободрение на чист въздух. Няма какво да пиша за неособено хубавите влашки жени, за американското семейство, което, хванало се за неразделната червена книга, търсеше въодушевление за възхищения от прелестните околности на Дунав, нито за перчещите се влашки мъже, или за разхождащия се нагоре надолу влашки епископ в червения си плащ, със странна черна килимјавка на главата; власи, власи, навсякъде само власи и едва няколко други обикновени смъртни. Няма да говоря и за пътуването, за катарактите и за издигащия се посред Дунав Бабагай⁶, нито за издълбания в скалите римски път, или за Траяновия надпис и прочутите Железни врата; нито за прекачването на по-малки кораби поради плиткостта на водата или пък за пътуването с каруца, което трая цял час по влашкия бряг в дъжд, всред светкавици и гръмотевици и пълен мрак; достатъчно е накрай, че най-сетне, към осем часа, стигнахме отново големите кораби, които ни очакваха. Макар че от Базнаш почти до Турну Северин дунавските брегове и теченията на реката и пресичащите я на места скалисти прагове предлагат великолепна гледка, тяхното описание стон извън кръга на моите бележки; пътуването ми започва в същност от Видин.

16 септември

Корабът, който прекара нощта привързан към брега, тръгна в 8 часа. Напускайки Турну Северин с неговите римски останки, скоро достигнахме до Радуевац, последното селище на сръбския бряг. Недалече оттук в Дунав се влива Тимок, който тук образува граничната линия между Сърбия и България. Оттук огромният Дунав криволичи между българските и влашките брегове. На първото възвишение, което на българска земя затваря долината на Тимок, вниманието ми привлякоха няколко шатри. Това беше турска застава. Оттук нататък, на известно разстояние едни от други, по протежението на целия бряг се виждат такива шатри и малки стражарници. Турците сега вече са организирали пограничната си стража и следят с постоянно внимание влашките брегове, където по подобен начин са издигнати също такива застави.

След пладне към 3 часа забелязах за първи път Видин. Той лежи на ниския десен бряг на Дунав, срещу един остров. Нашият

⁶ Надводна скала преди Голубац.

кораб спря малко по-горе, на левия бряг, пред станалия в ново време така известен Калафат. След няколко минути престой акостирахме бърже във Видин. Още от палубата на кораба аз наблюдавах с интерес града, когато параходът минаваше край него, докато не стигна до пристанището. Това беше първият турски град, който виждах, и толкова по-интересен, защото, както казват, е запазил най-ярко своя оригинален характер. На дълъг край Дунав се простират кулите на добре запазена крепост. Същинският град започва едва след тях. Малките къщи, които в голямата си част тук по брега са двуетажни, са боядисани най-вече в съвсем жълто, синьо или керемидено червено. Покривът на еднокатните къщи е издаден напред и лежи на прости или боядисани колони. Между тях, съвсем отворени, без врати и витрини, заемат място със своите стоки дюкянджии, клекнали край стената, висока няколко стъпки: или ако постройката е кафене, на етаж, или по приземието, седят група турци редом с кръстосани крака, пушещи с чибуци и безмълвно загледи в Дунав, или замислени върху света. По къщите се редят прозорец до прозорец, които са толкова големи, или по-скоро къщите са толкова малки, че прозорците заемат целите стени. Покривът, който тук не е твърде издигнат, е покрит с керемиди. Всичките градски къщи са от дърво, или са построени само от кал, защото турците не позволяват строителство от камък извън крепостта, понеже смятат, че такива сгради в случай на въстание могат да служат като защитни места. Тук-там между малките къщи се издига високо по някое стройно минаре. По протежението на брега стояха на котва 30—40 кораба с платна. Струва ми се, такива са били някога корабите на финикийците; формата на корабите напомня живо най-малко на формите на корабите от древността. Старовремските ладии, издигащи се високо отпред и отзад из водата, характерният бряг със сградите си, напомнящи един друг свят и отдавна изчезнало време, създаваха твърде хармонична картина. Като достойна рамка на тая картина служеше и местността, която е извънредно хубава и която, може би, тъкмо поради горепосочените впечатления ми се показва така особено странна.

Площта, която се простира около Видин до Дунав, недалече от града се прекъсва от една верига възвишения, които, издигайки се бавно, се превръщат в погранични планини, разделящи България от Сърбия. Като тях, по продължение на юг, хоризонтът се затваря от високите върхове на Коджа Балкан⁷; в простиратата се на запад равнина се издига конусообразният връх Котань⁸ и на северозапад от него, зад Неготин, остро изсечената скална стена Солнак. На изток влашките брегове на Дунав закриват панорамата от монотонния влашки простор. Беше тих,

⁷ В текста е писано Ходжа Балкан.

⁸ Това са географски имена в днешна Югославия.

свеж и топъл летен следобед; на небето не се показваше никакъв облак, вятър не къдреше гладката повърхност на Дунав и макар нито пожълтял лист, нито влажен горски въздух да издаваше приближаването на есента, това великолепно спокойствие навяваше мисълта, че лятото крачи към своя край, природата завършваше своята годишна работа и се готвеше за почивка. Тая хармония между появяването на външната природа и човешкия живот, тук, в тая крайна крепост на чезнещия турски свят, може би ме направи по-чувствителен към възприемането на възможно най-живите впечатления, отколкото ако бях пристигнал във Видин в който и да е било друг сезон на годината.

Най-сетне напуснахме парахода и стъпихме на брега. На изходния мостик ме посрещна агентът на параходното дружество, Йованович, и така турското заптие не поиска от мене нито паспорт, нито прегледаха багажа ми на митницата. Качеството ми на официално лице, за което беше донесено от страна на Йованович, ме предпази от тия неприятности. Не знаейки още къде ще отседнем, отбихме се преди всичко в агенцията на дружеството и снемме багажа си. Скоро се яви Пинкас, драгоманът (преводач) на австрийското консулство. Висок, сух, с посивяла коса и брадат, но още твърде жив евреин, който обаче, поне по външните си обноски, се беше почти турцизираа. Разправят, че е честен търговец и един от по-имотните, като такъв и който добре разбира турския език, бил получил драгоманската служба: понастоящем, поради овакантяването на вицеконсулската длъжност, той заведе в същност твърде редките дела на консулството. Господин Пинкас се гордее твърде много с това си ново качество; изобщо изглежда, че не се е отърсил от дребните човешки суетности; понякога се заглежда, най-малко със задоволство, в закачената на петлицата на черното си палто червена лентичка, която, ако и да означава само «Кръст за заслуга», за него представлява вълшебно щастие, както за други някакъв голям диамантен кръст. Естествено, от негова гледна точка, той, пред страшно голямо животно, какъвто съм аз, предложи с най-голямо смирение услугите си; побърза обаче да забележи, че те (т. е. израилтяните) сега имат празници. Това ние веднага и подразбрахме и не пожелахме от него да ни даде подслон в къщата си. Тъй като сградата на консулството стоеше празна, ние помолихме само господин Пинкас да ни нареди там една стая само с най-необходимото. Той обеща това с нови поклони и ние тръгнахме с Каниц да разгледаме нощната си квартира. Сградата на консулството е малка едноетажна къща, която лежи на брега на Дунав, на около двадесет крачки от пристанището за параходите. В къщата се влиза по няколко дървени стъпала; тяхното преимущество се състои в това, че по време на пролетните наводнения, когато голяма част от града и особено брегът се намира под вода, от вратата веднага се стъпва в лодката и тя в такова време представлява единственото превозно средство. Приземие и етаж, където води стръмна дър-

вена стълба, разполагат само с няколко малки стаички. Избрахме от двете съвсем празни стаи на етажата едната и с грижите по мобилировката натоварихме писаря на консулството Шнел, произхождащ от Себеш⁹, един добродушен сасни, и тръгнахме, Каниц и аз придружени от Пинкас. Пред нас вървеше Осман, гавазинът (пандур) на консулството, с пищов в пояса и ханджар и бастун в ръка. Без гавазин тук консулите не правят нито крачка навън от къщи; необходимо е това отчасти за избягване на някакви възможни нападения, и отчасти за поддържане на авторитет. По пътя Пинкас ни съобщи, че вчера Сабри паша, русчушки губернатор, е пристигнал тука. Щом вече съм тук, ще посетя и него и така с двамата видински паши (Азиз и Омер) ще имам щастие да видя наведнъж трима паши.

Едва бяхме извървели няколко крачки на брега, забелязахме пред себе си един висок, черноок мъж с европейско облекло, с бял сплескан фланелен каскет на главата. Той пристъпваше бавно, а след него вървеше един добре въоръжен гавазин, облечен по гръцки. Пинкас ни каза, че това е руският вице-консул Кира-Динджан. Понеже и без това имах намерение да го потърся, помолих Пинкас да ме запознае с него. Взаимните представления свършиха бърже и тъй като Пинкас отиде да се погрижи за мебелировката, ние се разделихме и сега продължихме пътя с новия си познат. Висок, сух мъж, живите му черни очи, издадените му лицеви кости, черната му коса и брада, жълтеникавият му цвят издаваха безспорно татарски произход, а и името му потвърждаваше това, и както по-късно и сам каза, произхожда от Бесарабия. Той се зарадва твърде много на срещата с нас, защото, казва, тук са толкова редки цивилизованите европейци, така че за него е събитие, когато може да заговори с немохамеданин или българин. Недалече от брега, заградена (имаше) една малка обществена градина, не мога да кажа, че е нещо разкошно, но поне съществува. Градината е малка и не разполага с нищо особено. Въпреки това седнахме на една скамейка. От кафенето, което се намираше в градината, бърже-бърже ни донесоха кафе в малки чашки. И тук беше турено началото на мъчителния обичай на честото пиене на кафе, което после ме преследваше през целия път. Тоя обичай, т. е. на госта всякога и всякъде, където пристига, да се поднася сладко и кафе, както е известно, е общ по целия Изток: за съжаление, той се е запазил и в Сърбия от времето на турското владичество. Не зная и за други ли е така неприятно, но поне за мене неведнъж е оставало малко да загубя всякакво търпение, когато някога сутрин в пет часа вече ми се поднасяше на табла сладкото, и аз, който никога не закувам, трябваше да ям варени сладка; да се откаже човек от това, е голяма грубост и обида за гостоприемството. Не съм се и отказвал, но наистина ми се е искало да ударя цялата

⁹ Днес град в Румъния — Сибиу.

табла в земята. Тия чужди обичаи са само дребни и мимолетни неприятности, които щедро могат да се отминат с любопитностите на пътешествието. Докато сърбах с такава храбра решителност направеното по турски кафе, към нас се присъедини мюдюр.¹⁰ Благочестивият турчин имаше лице на толкова почтен и добър маджарски апелативен съдия, че спокойно можеше да мине и у нас, в Саболченска околия¹¹, за бачо или чичо. И облеклото му беше съвсем европейско. Източният му произход се издаваше само от феса и чудно пъстрата му жилетка. Тъй като нито един от нас не знаеше турски, и понеже мюдюрът говореше само турски, за преводач ни служеше гавазинът на Кира-Динджан. Разговорът ни беше твърде богат по дух и всичко се въртеше около отправяните един към други учтивости. Естествено, ние хвалехме градината, на което мюдюрът отговори в истински източен стил, че цялата градина е наша и тъй като тя ни харесва, той желае да можем да я отнесем със себе си. За характеризиране на многоезичието на Изтока искам да спомена, че онова, което мюдюрът казваше на турски, гавазинът, по произход албанец, го обясняваше на господаря си от татарски произход на влашки, а той го превеждаше на мен, който съм маджарин, и на Каниц, който е немец¹², на френски, но все пак се разбирахме и можем спокойно да кажем: Алла-керим!

След като прекарахме четвърт час, взехме си сбогом от любезния мюдюр и продължихме пътя през града. По-горе вече се постарах да отбележа особеностите на строителството. Тук само ще добавя, че повечето от улиците са тесни и камена настилка или съвсем липсва, или е толкова ужасна, че човек би предпочел да ходи до колене в кал. Междувременно се отбихме у френския вицеконсул, Шампоазо. Хубав, млад французин, дошел във Видин едва преди няколко недели. Жилището му е също така примитивно, както изобщо жилищата тук; но все пак е подредил стаята си хубаво с няколко килима. При него поседяхме кратко време и като решихме да прекараме вечерта у Кира-Динджан, продължихме разходката си, която сега ни водеше през пазарния площад, недалече от крепостните стени. Пазарът още стоеше, но не напълно, тъй като вече се свечеряваше, затова реших в себе си да дойда тук утре сутринта, за да мога да наблюдавам пъстрия живот. Скоро излязохме до рововете, които ограждаха града. С ров е обграден и градът, който лежи извън крепостта, но той е в занемарено състояние. Градът се обитава в голямата си част от българи, броят на турците е незначителен, те живеят най-вече в крепостта, която обхваща между обширните си стени пак един цял град. Тук живеят изключително и евреите. При залез слън-

¹⁰ Правилно мюдюр — началник, кмет, директор. Административна длъжност.

¹¹ В днешна сев.-изт. Унгария, със седалище гр. Ньирегьхаза.

¹² Тук Калай не е точен; Каниц по произход е маджарин, но е живял и работил в Австрия и писал на немски.

це крепостните врати се затварят и през това време до изгрев слънце, когато се отварят отново, се преустановява всякакво движение между крепостта и града. Вървахме дълго време по рововете, за да се наслаждаваме на прекрасната гледка на равнината, която заобикаля Видин, и на по-далечните височини. После свъртайки надолу, потънахме отново в гъмжилото на тесните градски улици. Тук-таме се срещахме с волски коли, без железни обръчи на колелата, а след това срещу нас се зададоха няколко чисто облечени българки, които ходом постоянно предяха. Тоя народ е толкова трудолюбив, че не може да остане свободен нито минута. Пред вратите на къщите седяха работещи жени и деца. Когато ги приближихме, всички жени станаха на крак. Такъв е обичаят тук, жената не може да остане седнала пред минаващ край нея прилично облечен мъж. На много места из града се срещат големизелени пространства; те обаче не са покрити с трева, а са смрадливи мочурища, за пресушаването на които никой не се грижи, те правят твърде нездравословно живеенето във Видин. По пътя, естествено, говорехме с Кира-Динджан за тукашните условия. Той спомена за неуморното прилежание и старание на българите; само че това не ги води нито към изобретения, нито към подобрене на труда им. Земеделието и занаятите стоят на такава степен на развитие, както преди векове. Доколкото може всред такива обстоятелства, и най-вече вследствие на неуморното му старание, българският народ не е беден, дори на много места, може да се каже, е заможен, толкова повече, че едва ли има особени нужди и начинът му на живот е най-прост. Подтисничеството на турското владичество народът чувства най-вече в две направления, т. е. във верските работи и около събирането на данъка. На много места, така например и във Видин, употребата на камбаните е забранена; освен това напоследък се появява голяма неприязън против назначените от цариградския патриарх епископи, въпреки това турското правителство вече в много случаи регистрира такива епископи със силата на властта. Твърде тежък е начинът на събиране на данъците. Тук е още на мода събирането на данък в натура. Турското правителство отдава под наем целогодишния данък на някоя богата търговска къща, която заплаща сумата наведнъж; главният наемател отново го отдава на поднаемателите, те от своя страна на други, така че в най-много случаи народът влиза в непосредствено съприкосновение само с четвъртия или петия наемател. Тъй като всеки наемател отдава събирането на данъка на следващия наемател само с печалба, последният, който е платил най-много, е принуден да събере това от народа и така той плаща много повече, отколкото правителството е получило срещу целия данък от първия наемател. Следователно последният наемател прибъгва към всевъзможни изнудвания, за да си прибере парите. Производителят е длъжен да предаде една осмина от ожънатата реколта срещу данъка. Обаче наемателят не измерва намиращата се пред него

храна, а определя наслука, че в един чувал трябва да има толкова и толкова зърно, една осмина от което е негова. Напразно стопанинът казва, че там има по-малко, наемателят не отстъпва, а и не може да отстъпи, защото трябва да си прибере парите, пък турските власти покровителствуват наемателите, иначе през следващата година правителството не би могло да намери наемател, който да изплати предварително данъка. Към това се прибавя и обстоятелството, че събирането не може да стане навсякъде веднага, вследствие на което често месеци наред пшеницата остава неовършана на снопи под открито небе; колкото и да се разваля, наемателят си прибира от всеки сноп определената отнапред сума и така, вместо осмина, народът плаща петина и четвъртина. Така говореше Кира-Динджан и ако може би при това обрисуване на условията те не са верни във всичките им точки, все пак, както се осведомих от друга страна, в най-голямата си част те са действителни.

След няколкочасова разходка най-сетне се прибрахме в жилището на Кира-Динджан. Строената от дърво къща е една от по-хубавите във Видин, макар и тя да се състои само от няколко ниски стаички. Той ни нагости с дулчаса (сладко), с кафе и масло. По-късно дойде и Шампоазо и тогава се впуснахме в дълъг спор, чинто отделни моменти ще се опитам да отбележа.

Нашният разговор не остана за дълго на безобидни теми; Кира-Динджан бърже-бърже започна нападението с въпроса, защо австрийските и маджарските вестници пишат в такъв антируски дух? Естествено, не му останах дължен с отговора и забелязах, че ние само се защитаваме срещу ония любезни навидвания, които се съдържат в руските вестници, чиято съвсем открита цел е раздробяването на Австрия. За подкрепа на твърдението си аз цитирах съдържанието на няколко статии от руски вестници. Така започна битката между нас, която той водеше с голяма страст и продължаваше неведнъж с ловки софизми; от своя страна аз заемах положение на отбрана не толкова с желание да го убеждавам, а по-скоро стараяйки се да узная истинските му схващания и насоките на неговата функция. Често се намесваше и Шампоазо, и той вече определено нападателно. Изобщо тия двама души, щом заговорят за политика, веднага се решават и не могат да прекарат и четвърт час заедно, без да политизират. Каниц, който беше уморен, и когото тоя спор не интересуваше особено, ги слушаше дремейки, като от време на време подхвърляше по някоя невинна забележка.

Кира-Динджан се силеше да докаже, че Австрия има нужда от югославянските области и поради това проектира тяхното завладяване. Същевременно по същата причина тя е естествен противник на Русия и се старее да я отслабва. А според него, мамят се ония, които мислят, че Русия мисли за разширение в Европа. Мисията на Русия е в Азия, нейна задача е разпространението на цивилизацията отатък уралските планински вериги.

И Русия не желае завладяването на Стамбул, както мнозина мислят. Западните сили, които всички са ѝ врагове, само я обвиняват в това и вероятно още през идната пролет ще поставят на разглеждане източния въпрос, за да могат по този повод да нападнат невинна Русия. Той обрисуваше така политическото положение, естествено, без да подкрепя достатъчно твърдението си, сякаш западните сили, дори и Прусия, са смъртни врагове на Русия. Той добави, че Русия се ползува с големи симпатии всред южните славяни и всред сръбския народ, макар че знае, че по-образованите кръгове не са русофили, но е убеден, че сам сръбският народ не би желал да стане руски. За българите се произнесе не по-ласкаво, обрисова ги като невеж, апатичен народ, който прилежно рови земята, но не напредва в никакво отношение и трепери пред всякакво по-силно сътресение, което би могло да му наруши спокойствието. Отначало той хвалеше турците, по-късно обаче в разгара на разговора не можа да се сдържи да не обрисова с известна доза злорадство западащото състояние на Турция, като предричаше скорошната гибел на Османската империя. За да улесня по отношение на него тая декларация, аз признах това с готовност, само изразих безпокойството си, какво ще стане с България в такъв случай. Трябваше да повторя въпроса няколко пъти, докато той отговори, че ще влезе в конфедерация, но с кого и с какво, той отбягваше да се изрази по-определено. По отношение на Австрия той изрази най-сетне открито мнението си, че ако тя иска да се запази, ще трябва да увеличи до превъзходство славянския елемент, това е единственият път, да се спаси от окончателна разруха. Говори изобщо много и нетърпеливо, трудно понася това, което му противоречи и не отговаря на контрааргументите, а упорито се придържа към твърденията си, макар понякога е принуден и сам да се усмихва над софизмите си; изглежда, че е доста вещь в историята и се стреми да доказва твърденията си с примери. Главният му стремеж е насочен да представи всяко действие на Русия във възможно най-хубави краски и да я обяви за жертва на западните сили. Той е проникнат съвършено и искрено от прекрасното призвание на Русия и от идеите на панславизма. Би желал да премахне всякакво препятствие по пътя на разпространението на тая идея и понеже не може да го стори, позори и каля неумолимо всичко, което изглежда да пречи на Русия да изпълни своето призвание. При такива случаи държанието му става грубо и изразите му по-остри, тъкмо вследствие на това страстно убеждение. Обаче и може би тъкмо вследствие на тия си качества, мисля, че в тая област, където има нужда не от фина дипломация, а от енергична агитация, обикновена хитрост и понякога от решителна лична смелост, той най-добре служи на целите на руската политика. Без съмнение, чест е за руското правителство, че така умело може да подбира агентите си, а достойно за внимание е и обстоятелството, че такъв подведомствен агент е така

проникнат от важното призвание на своята родина. Само с това може да се обясни оная единна, жива, енергична дейност, която руската дипломация развива и в най-низшите си слоеве и из най-отдалечените провинции. За съжаление у нас не е така. Австрийските агенти се ръководят не от идеен, не от чувството за призиването на империята: най-голямото множество от тях се стремят само към спокоен живот и при даден случай за повишение в службата. Причината на това явление не трябва да се търси толкова в неспособността на агентите; тя се крие в духа, който вее от горе. Оная вкостеняла, без всякакво индивидуално мислене и дейност осъдена насока, която досега служеше като ръководно начало на виенското правителство, оказваше влияние и във външната политика. В министерството на външните работи се харесваха само ония доклади, които представяха положението в съответната област в желаната от министерството светлина. Ако си спомням добре, бях чул от Каниц какво се беше случило с него в Русе. Разговаряйки с тамошния австрийски консул върху българските условия и положение, той го запитал, дали във Виена знаят подробно за тях? — «Не зная» — бил отговорът, — «аз избягвам да правя докладите си другояче, освен във вид, който се харесва на министерството и затова за събития и обстоятелства, които смятам, че горе няма да се харесват, по-скоро си мълча; ако бих казал истината, най-малко бих затруднил повишението си». Ето отговорът на австрийския консул и ако той отразява точно фактическото положение, характеризира вярно насоките на действията на виенското министерство и служи може би като пример за обяснение на неуспехите на австрийската политика.

След това малко отклонение можем да се върнем към водения и вече завършен наш спор с Кира-Динджан. Исках да отбележа още за Шампоазо, че е още твърде млад, съвършен малък парижанин, когото може би обстоятелствата бяха захвърлили в тоя изоставен край на Далечния Изток, но който искрено и сериозно схваща своето призвание. Малко буен е и той, но не може да се равнява с опита и хитростта на русина и смятам, че срещу това няма да може да направи много нещо. Поне такова впечатление ми направи тоя няколкочасов разговор. Беше към единадесет часа, когато си отидохме. След голямата горещина най-сетне върху засъхналата земя се изля освежителен дъжд. С разтворени чадъри и предвождани от гавазина, който носеше два фенера, ние се отправихме смело към къщи, като след няколко подхлъзвания и в сред виенето на турските кучета се прибрахме благополучно. В жилището намерихме две мобилирани стаи, едната с две легла, една писалищна маса и няколко стола; другата служеше като салон, в средата на постлания килим беше поставена една маса и няколко стола около нея. Бях изненадан от изразения от господин Пинкас разкош, и макар уморени, но доволни от преживяното през деня, ние сложихме главите си за покой.

След нощния дъжд последва великолепно утро. Чистото безоблачно небе, падналата, събрана от дълго време влага изглеждаше по-привлекателна, слънцето светеше блестящо и идващият откъм Дунав свеж ветрец изпълваше въздуха със съживителен и укрепващ аромат, на какъвто човек може да се наслаждава само на морския бряг. Едва бяхме завършили обличането си, услужливият сасин ни изненада любезно с новината, че през нощта един турски кораб бил тръгнал с войници, защото според слухове откъд Рахово [Оряхово] пак преминали чети от Влашко. Изглежда, съдбата все пак иска да ми благоприятствува; в същност нали бях дошъл във Видин да се осведомя със сигурност какво представляват в същност четите и ето, едва бях стъпил на българска земя и вече се появява страшилището и сега вече в много определен вид, щом турски войници вече бяха заминали. Щом благосклонната ми съдба доведе сега и Сабри паша, надявам се, че ще чуя сигурни новини за състоянието на нещата. Трябва да призная, че заминаването на турска войска не беше в състояние да разсее съмненията ми, като зная добре колко сигурно се разпространяват тук лъжливите новини и колко несигурни са истинските. Тая вест обаче не развали ни най-малко доброто ни настроение и ние доволно весели тръгнахме с Каниц да търсим закуска.

Подобно на Дунавския бряг, на незначително разстояние от сградата на консулството се намираше кафенето, где то се отбихме. И то, както тук повечето от къщите на брега, е дървена етажна сграда, с дървена стълба, с ниски стаи и възможно много прозорци. Ние се качихме на етаж и тук през тесен коридор ни въведоха в малка стая, в която освен една маса и два стола нямаше друго. Кафеджийката, произхождаща от Панчова [в Банат] и поради това говореше и немски, бърже донесе на всеки от нас по една голяма чаша кафе с кифла. След това се впуснахме в разговор с нея, като особено разпитвахме за туркините. Както ни разказа, има между тях хубави и повечето са любителки на великолепието. Затвореността на харема не ги задържа. Ловки са в изиграването на съпруга и пазача и с приближаването на вечерта не една туркиня бърза през тесните улици на града, за да може да се срещне на определеното място с обожателя си. За да избягнат разпознаването, такива жени, авантюристски се обличат най-често в мъжки дрехи и така предрешени тръгват за рандевуто. И вчера, както разказваше кафедажийката, забелязала в това кафене три жени, преоблечени като мъже, които спокойно си сърбали там кафето. Но дамите от харема не винаги се ръководят от чистата любов. Има между тях мнозина, които, като не могат да задоволят своите желания към разкош, който им предлагат съпрузите, приемат рандеву за някаква сума от когото и да било и при такива случаи срещата става у такива жени,

конто се занимават само с това. Струва ми се, че и нашата кафе-джийка беше разтворила вече жилището си за такива срещи и не се оправдаваше твърде, когато я запитахме за това. Естествено, че харемските дами, които са принудени не от нужда, а само от желание за задоволяване на склонността си към разкош да прибягват към тоя начин на снабдяване с пари, могат да бъдат притежавани само от по-богатите. Много разпространена е и обикновената проституция и най-голям принос към нея изхожда от пограничните области и от Маджарско. Видинското консулство едва ли е заето с други дела, освен с делата на такива момичета, които от време на време турската полиция събира и ги предава на консулството, което ги връща в отечеството, обаче обикновено след няколко седмици те отново се появяват. Много се говори и писа у нас, главно в по-ново време, за тая търговия, която ловки предприемачи водят на Изток с момичета от Маджарско. Нямам в същност достатъчно данни, за да изкажа определено мнение по тоя въпрос, но изглежда, че тия момичета, най-малко голяма част от тях, знаят много добре за каква цел ги приемат и че с удоволствие упражняват тоя занаят, защото архивите на източните консулства предлагат множество случаи, когато такива момичета, освободени чрез посредничеството на консулствата и изпратени по домовете им било с принуждение или доброволно, не след много отново се появяваха по местата на професията си и продължаваха предишния си начин на живот. Разцветът и изобщо възможността за тая търговия с момичета на Изток не бива да се приписва толкова на бездействието и небрежието на австрийските консулства, колкото на нравствените условия на нашия народ.

След като заплатихме за закуската и взехме със себе си агента на параходното дружество, ние тръгнахме да се разхождаме из града. По време на обиколката си отбихме се в дюкяна на един стар турчин, продавач на тютюн. Имаше тук в големи вързопи всякакъв вид тютюн, отчасти на листа, отчасти рязан и складирани. Дадоха ни столове и седнахме; едно момиченце ни донесе кафе в малки чашки. Прекарахме в тоя дюкян около половин час, като гледахме влизашите и излизашите. Старият турчин, макар и да не купихме нищо от него, беше твърде любезен и, както казах, ни почерпи и с кафе. Оката от най-добрия сорт тютюн струва един наполеон. После през много криви улици стигнахме на пазарния площад. Тук цареше пъстър гъмжащ живот. В изплетените от клони и покрити с листа шатри бяха натрупани огромни грамади пиперки, кромид, зеле и други зеленчуци. На земята се търкаляха огромни тикви и дини; в дървени съдове се продаваше грозде и други плодове. Мнозинството от продавачите са българи, но има и турци. Особено ме изненадаха многото народности и носии, които се намираха тук на това малко място, миролюбиво, едни до други. Българи и българки в чистите им бели ризи, в бели шаечни контоши, тук

други, в пъстри сукмани, и повечето от тях прилежно предейки с хурки под мишици; сухи, високи черкези и татари с рошави калпаци, тук-там някой черкезки главатар в папуци, с червени гащи и дълга гайтанлия, по-нататък турски войници и туркини с дълги наметала, покриващи цялото им тяло, със забрадени глави и закрити лица, така че открити остават само очите им, дрипави, почти голи цигани, тук-таме масичка на някой сарафин, на която под стъклен похлупак се намират разни видове пари, от големите турски жълтици до най-дребната пара, подредени на купчета, които напоят живо на древните гръцки и римски, а по-късно на ломбардските менители на пари; и над всичко това многоезичието и неговите особености, всичко това е твърде интересно и предлагаше пъстрата картина на друг свят и характерната особеност на една отдавна изчезнала епоха, с която мъчно можах да се разделя. От ония няколкостотин хиляди черкези, които изоставили родината си поради руските гонения, преселили се в Турция, мнозина вече са измрели, около 50 000 обаче са се заселили около Видин и като ревностни мохамедани образуват жива стена между сърбите и българите. Това войнство, свободолюбиво и живеещо в скалистата си родина само от грабежи и разбойничество племе, мъчно свиква с труд. Постепенно обаче все пак започва да работи и да свиква на едно място. Свидетели на неговия труд са грубо дяланите греди, които карат на видинския пазар на примитивни коли, теглени от два малки вола, понякога от разстояние два дни път.

След около двучасово скитане из пазарния площад най-сетне тръгнахме към къщи, толкова повече, защото слънцето започна да ни припича по ориенталски. Съобщиха ми, че пащите ще ме приемат в 11 часа и че ще ми пратят кон. В същност аз бях на-товарил Пинкас да издействува прием у пащите. Понастоящем във Видин имаше трима паши, т. е. Сабри, русчущкият главен губернатор, който пристигна вчера, и както чух, възнамерявал да остане само няколко дни, Азиз паша, местният градски, и Омер, военният управител. У тях, следователно, желаех да направя посещение. Не трябваше да чакам много, защото времето беше вече напреднало; от балкона на консулството скоро забелязах водения от няколко заптиета (стражари) и изпратения за мене кон. Това беше едър дорест кон; не можах да видя обаче от него много нещо, защото беше покрит с широко плъстено одеяло със златни краища, което висеше от седлото; юздата наистина беше инкрустирана със сребро, но поводите бяха образувани от два обикновени, износени и оплетени на клуп ремъци, приблизително като знак, че в същност турското владичество блести там, където не би трябвало, а най-необходимите съставни части са вехти. Качих се на коня и групата тръгна. Пред мене гавазинът ми Осман, след него аз на кон, до коня едно заптие, което държеше едната си ръка върху задницата на коня, а отзад останалите. Така вървахме през тясната улица. Моят кон пристъп-

ваше с удивителна ловкост, или по-скоро танцуваше между острите камъни и вдлъбнатини; той нито за миг не вървеше кротко и постоянно клатеше главата си. Това вече го изисква желанието на Истока за изтъкване. Мисля, че един турски паша за нищо на света не би бил склонен да седне на кон, който върви спокойно. Скоро стигнахме до крепостта и през моста на рова и през вратата влязохме в крепостта, където обаче нищо не издаваше, че се намирам в укрепено място, защото се озовах в също такъв град, както извън стените. Както вече по-горе споменах, вътре от стените на крепостта има един толкова голям, но не по-голям град от оня, който се намира отвън, само че той тук се обитава изключително от турци и евреи и че турският облик е още по-характерен. През също такива криви, лошо пестлани с камък, грозни улици и между мизерни малки къщи най-сетне пристигнах в конака. Голяма етажна сграда с изпочупени прозорци, в овехтяло състояние, естествено, строена в турски стил. Тук всичко носи така поразително признаците на разрушението, че и камъните не са способни да окажат съпротива на опустошението; забелязах поне, че и каменните стъпала са изпочупени. При една найка стълба ме очакваше Пинкас със своите неизбежни медали. Нагоре по стълбите стигнахме в едно голямо преддверие с дървени колони, където стърчаха една група заптиета и войници. Въведоха ме бърже в един голям салон, където заварих Сабри и Азиз паша. Цялата мебелировка на салона се състоеше от дивани по цялото протежение на стената и край ниските прозорци. Пинкас ме представи и Сабри ме покани да седна на дивана до него. Азиз паша зае място на един диван на отсрещната стена на стаята, обаче бързо ни напусна. Сабри паша е мъж със среден ръст, силно телсложено, с тъмнокафява коса и брада. С умно лице и ако бих се срещнал с него някъде край Тиса, щях да бъда убеден, че е от породата на истински маджарски апелативен съдия. Донесоха ни дълги чибуци и кафе. След това започнахме да разговаряме на френски език, който Сабри паша владее доста добре. Разговорът естествено се въртеше около сръбското и българското положение. Уверих го, че турското правителство няма какво да очаква от сърбите, докато сега управляващите мъже ръководят държавните работи; те са много по-уравновесени, за да подпомагат създаването на някакво движение. Той посрещна моята декларация с голямо успокоение и каза, че е чул много пъти да хвалят Блазнаваца¹³ (регента). За българите пък той твърдеше, както аз за сърбите, че няма каквато и да било причина за безпокойство от избухване на някакво сериозно движение. Българският народ е спокоен и не иска, водим и от своите природни наклонности, да започне нещо. Революционерите са малцина, а и те се подбуждат само под чуждо влияние. Техният брой обаче е незначителен и не биха могли да причинят сериозно смущение.

¹³ Милвой Петрович Блазнавац (1824—1873).

ние на мира и спокойствието. Спомена, че снощи е пристигнало съобщение, че при Оряхово отново се готвят за нахлуване от влашка страна. Макар че телеграмата известявала само това, че на един дунавски остров забелязали подозрителни лица, той все пак през нощта изпратил там един кораб с войници. Аз възхвалях предпазливостта и подчертах колко желателно е и за Австрия, и за Турция запазването на мира. След около половин-часов разговор, когато и чибукът ми угасна, и след ръкостискания си отидох. Сабри паша ме прие с особена любезност, което наистина е турски обичай, но мисля, че това се отнасяше за смятания за възторжен в подобен дух агент на приятелска Австрия. Ако да знаеше! Исках да направя посещение и на Омер паша, военния управител. Пинкас ме преведе през един мръсен дървен коридор, в края на който по няколко стълби влязохме в стаята на пашата. Това беше проста варосана бяла стаичка с дивани около стената, с книги на зелена маса и с карти по стената. Като казахме на придружаващото ни заптие, че желаем да видим Омер паша, той веднага се отдалечи, за да доложи на пашата. Трябваше да чакаме доста време. През това време запитах Пинкас за руския и френския консул. Обаче господин Пинкас освен за своите търговски работи, изглежда, не обръща внимание на нищо друго, но ако не се мамя, не е и способен на това. Сам спомена, че откакто е било осуетено българското изселване, руското влияние до известна степен е намаляло. За Шампоазо той разказа един малък анекдот, който обаче е действителен. Не много след пристигането си Шампоазо, като се разхождал с драгомана си, пред едно кафене един от седящите там българи се обърнал към кучето, което се въртяло край Шампоазо, и извикал гласно: хей, французино, я ела тука! Като обяснил тия думи, Шампоазо се ядосал и ударил плесница на българина, а после го обадил и на пашата, в резултат на което българинът бил осъден. След това обаче българинът завел дело и сега русчужкото француско консулство изпратило своя драгоман, за да разследва делото. Струва ми се, че с такива буйства малкият французин няма да се сдобие с голяма популярност и неговият колега Кира-Динджан вероятно ще предизвика енергична антипатия към него. Най-сетне пашата дойде, но не Омер, който, както казаха, бил зле, а Азиз, гражданският управител. Пинкас ни остави сами; ние се настанихме на дивана, и, както у Сабри, след обичайното кафе започнахме да разговаряме. Азиз е нисък, пълничък мъж, добродушното му дебело лице е покрито с рядка брада. По произход е бошняк, мохамеданин, името му е Соколович, а сега се казва Азиз. Много обича маджарите и след революцията¹⁴ помагал много на бежанците и мнозина от тях познава и сега. Смята за необходимо Турция и Маджарско да

¹⁴ Става дума за маджарската революция през 1848 г., завършила неуспешно и с много бежанци в чужбина, главно в Турция.

бдят за запазване на спокойствието в Сърбия. За българите твърди, че се намира в твърде добро приятелство с тях и че те сами са свикнали да го осведомяват за всичко. Турция няма защо да се бои от българите и е убеден, че където и да би избухнала размирица, той е способен да я потуши с тяхна помощ. Естествено и аз се произнесох пред него в турски дух. Целият дребен дебеличък човек е самата вежливост. На раздяла обеща да ме посети.

Най-сетне като излязох от конака, отидох пеша в дома на Пинкас и посетих него и семейството му. След като изядох една лъжица сладко, изпих един филджан кафе и изпуших една цигара, качих се отново на коня и както бях дошел, придружен от две заптиета и всред почестите на пазачите, се завърнах в консулството, където, като дадох бакшиш на придружителите си, ги освободих.

Тъкмо се готвехме с Каниц да започнем обилния си обяд, който се състоеше от едно печено пиле, патица и грозде, когато дойде Кира-Динджан. Седя тук близо два часа, изглежда, че за него е жизнена необходимост да може да разговаря с люде, които го разбират. И сега говореше така много, както вчера, естествено върху любимата си тема, политиката, но в действителност така объркано и твърдеше такива безсмислици, че най-сетне не можах да се стърпя да отговоря малко подигравателно, главно, когато се силеше да докаже, че полските бежанци се чувствуват толкова добре в Сърбия, че не искат и да напуснат тая страна. Между другото спомена, че Шампоазо в действителност не е вицеконсул, поне още не е получил екзекватура и макар че е изпратен от френското правителство, няма официално назначение във Видин. Неговата задача е да проучи условията за създаване на вицеконсулство и да даде мнение. Тъкмо се канеше да си ходи, когато дойде Шампоазо. Кира-Динджан покани всички ни за утре на обед в два часа.

След завършване на съвсем изстинялия и тънък обед, дълго разговарях и със Шампоазо. Още не е свикнал с тукашните условия. В действителност той вижда вредната същина на турското стопанство, обаче не смята за навременно унищожаването на турското владичество, защото се бои, че чрез това би се увеличило руското влияние. Много бил пътувал в европейска Турция и, както сам казва, неговото изпращане тук е временно. Не смята Видин за важна станция; вижда за по-необходимо създаването на едно консулство в Ниш. На раздяла ме покани на закуска утре в десет часа. И така няма защо да се боим, че утре ще умрем от глад. Когато го изпращах, видях от прозореца че отдолу по Дунав пристига бързият кораб. Избързах веднага към брега, на тъкмо спиращия кораб, на чиято мачта се вееше червено знаме в чест на двамата синове на египетския вицецрал, които пътуваха с кораба нагоре. Корабът стоя само няколко минути, но аз имах достатъчно време да запитам капитана дали по време на пъту-

ването не е чул, че около Рахово е нахлула някаква чета в България от Влашко? Твърди, че никъде не е чувал нищо такова и че по протежение на целия път цари най-голямо спокойствие. След малък престой параходът се отдалечи и аз останах сам на чужда земя, всред тия чужди люде. Така странно ми се стори всичко около мене, сякаш съдбата ме беше захвърлила. Не мога да кажа обаче, че се чувствавах неудобно, напротив, тая необичайност ми допаднаше, и то толкова, че реших да прекарам във Видин още един ден и друг ден с парахода да заминна за Радубеца. Вечерта отидохме с Каниц пак у Кира-Динджан, но тъй като бяхме уморени, в девет часа вече се разделихме с него. Изглежда, че и той намери политизирането за много и сега поне ни пощади от чудноватите си софизми.

След вечеря, която беше наполовина по-проста от обяда, защото се състоеше само от едно пиле, с Каниц се задълбочихме в един филсофско-политически разговор, който, въпреки умората, ни държа будни до полунощ. . . Каниц изповяда, че след чутото във Виена нямал твърде хубаво мнение за мене, но сега вижда с приятна изненада колко се е мамил. Може би беше разбрал всичко онова, което бях му казал. Аз говорих за идеи, които вероятно ще занимават само бъдещите поколения, а той като археолог и при всичката си разумност, все сме далече един от други.

18 септември

Едва бяхме стигнали, когато Йованович, агентът на парадното дружество, съобщи, че чул от един офицер, дошел от Калафат, че при Оряхово не е станало нищо и че всичко е било само празен шум. Радвам се твърде много, че преживях цялата история на произхода и поглъщането на тоя слух. Ако такива лъжливи слухове съвсем близо до местопроизшествието могат да се ползват с такова доверие, че пашата да намери за добре да стъкми и изпрати военен кораб с най-голяма бързина, колко по-голямо впечатление трябва да произведат на ония, които са по-далече. Тоя малък опит отново затвърди у мене убеждението, че идващите от България и изобщо от вътрешността на турската империя вести, които най-често се измислят нарочно, трябва да се приемат само с най-голяма предпазливост и само след необходимата девалвация; вярно е, резултатът от тая девалвация най-често е нула.

Към десет часа се дигнахме с Каниц и отидохме у Шампоазо, за да отговорим на вчерашната му покана. В средата на мобилираната по ориенталски проста, но хубава стаячка масата беше вече сложена; и там заварихме наистина жълто-черния Кира-Динджан. Това смещение на цветове се отнася само до външността му, жълтата кожа на лицето и черната му коса, защото иначе няма по-голям враг от него на жълто-черния цвят, когато той

означава Австрия, както за това свидетелствуват достатъчно по-горе отбелязаните му изказвания.

Каниц отиде за половин час в крепостта, за да получи от Сабри паша буюрулдията (писмо за убежище). След като се върна, седнахме до масата. Първото ястие беше пилаф, което е заключително при всяко турско хранене; тоя път обаче ние започнахме с него. Наистина беше приготвено чудесно, много по-добре, отколкото обикновено в турска къща. Подобно на него твърде вкусно бяха приготвени и останалите ястия и закуската продължи до времетраене на обед. Кира-Динджан не можа да се стърпи да не направи една, макар и казана с усмивка, забележка, но разбрана сериозно, че Шампоазо е приготвил затова толкова ястия, та неговият обяд да остане почетен. И може би до известна степен имаше право. Бях принуден да оставя закуската преди завършването ѝ, защото Азиз паша беше обещал да дойде в 12 часа у мене и затова трябваше да бързаме за в къщи. Едва стигнахме с Каниц в консулството и известиха за пристигането на пашата, който дойде на кон (с моя вчерашен Буцефал), придружен от 5—6 запнети. Въведох го в подредения от Пинкас салон и накарах да му поднесат кафе и цигара, подчинявайки се съвсем на местните обичаи. След едва няколко минути разговор той ме покани за днес на обед при залез слънце. Казах, че съм твърде поласкан от тая чест, но за съжаление вече съм обещал на Кира-Динджан и наистина не зная как да съгласувам двата обяда, тъй като в никой случай не бих искал да оскърбя русина. «Няма нищо, отговори той, ще поканя Кара-Динджан и французина.» Бях разоръжен от толкова любезности и приех третия обяд, с безпокойствието поради това, как ще отговоря на задължението да ям, което така лекомислено поех върху себе си, но донякъде извиняемо от естествено събудилото се желание за обед у един паша. Каниц не след дълго ни остави сами, за да можем да политизираме на воля. Обаче Азиз паша изглежда днес не показва голяма склонност към политизиране. Отклонявайки се съвсем от предмета, той хвалеше по-скоро балканското ловуване пред мен. Като страстен Нимрод¹⁵ той съвсем се разпали, когато говореше за убитите от него мечки, елени и диви свини в горите на Балкана. Всяка година в края на есента той урежда ловна хайка. Най-сетне, когато описа във възможно най-ярки багри така любимото от него забавление, ме покани да взема тая година участие в него; и когато отначало аз отклонявах, той така любезно повтори поканата си, че най-сетне обещах, ако само обстоятелствата позволяват, да дойда. Моят приятел пашата добави още да доведе със себе си толкова приятели, колкото си искам, и че ще се радва особено, ако бъдат маджари. — Наистина, много бих желал да взема участие в тоя лов, така поне най-добре бих

¹⁵ Еврейски баснословен герой, градостроител и голям ловец. В преносен смисъл ловец.

могъл да отида в толкова много споменавания Балкан и може би ми се отдал случай да се срещна с българите и да се съобня със сведения за възгледите и желанията им. След раздялата с пашата, понеже времето вече беше напреднало, дигнахме се отново с Каниц и забързахме у Кира-Динджан. Тук вече обядът, на който освен нас бяха поканени Шампоазо и параходният агент Йованович, ни очакваше. Обядът в български стил беше изобщо лош и се състоеше най-вече от ястия с олио и лой. За щастие имахме твърде основателна причина да се противопоставяме на поканите на Кира-Динджан, преди няколко часа Шампоазо ни беше нагостил със закуската си, а се оправдавахме и с обяда на пашата, който следваше след няколко часа. Останахме заедно докъм пет часа, когато тръгнахме към крепостта с изключение на Йованович, като имахме намерение да разгледаме най-напред крепостта и след това да се явим у пашата. Предвождани от трима въоръжени гавази, разхождахме се бавно из кривите улици и през един мост и една порта влязохме в крепостта. Тук вече Каниц пое ролята на водач, тъй като той познаваше местата и като археолог на два пъти вече ги беше разгледал. Пространната крепост, която, както по-горе споменах, обхваща в себе си турския и еврейския град и съдържа много интересни неща. Тук до една джамия се намира гробът на Хюсенин паша, изстребителя на йеничерите; на пирамидообразния надгробен камък с изваян от камък фес, който го отличава от по-старите турски гробове. Върховете на надгробните камъни по-рано са били извайвани с чалма или фес, какъвто приживе е носил йеничеринът, или се е числял към противната партия. Погледнахме вътре в джамията, която се намира до гроба, където при залез слънце бяха започнали да се събират вярващите, като оставяха чехлите си пред вратата. Във вечерния мрак, който беше покрил търешността на храма, можах да забележа само няколко висящи лампи, направени от шраусови яйца. Минавайки по-нататък, попаднахме на развалините на една стара, потънала наполовина, съвсем изоставена християнска черква; после влязохме пак в една малка българска черквица. Тя беше построена върху подземна, твърде стара черква, където сега водят няколко стъпала. Стените са покрити със стари, извехтели, изтрити фрески. Българският свещеник, който ни заведе долу, твърдеше, че тая подземна черква е била построена в 1260 г.¹⁶, значи в VII в. на християнството. Задача на Каниц би било да установи истинността на това твърдение. Обиколихме след това така наречената малка крепост, която представлява безформена голяма каменна развалина в единия ъгъл на сегашната крепост. Между рушащите се тухлени пластове тук-там е вградена по някоя римска плоча с надпис; че тия каменни плочи са били използвани само като градивен материал, доказва достатъчно обстоятелството, че едната е вградена с над-

¹⁶ Тая дата е по мохамеданската година-хиджра. В унгарския текст тук е допусната някаква грешка.

писа надолу. Слънцето вече беше залязло, когато се изкачихме на върха на кулата, гледаща към Дунав. Отново се откри прекрасна гледка към цяла околност. Под нозете ни се откриваше гладката като огледало повърхност на грамадния Дунав, на отвъдния бряг Калафат със своите бели къщи, а в далечината се синееха простиращите се надлъж вериги на Ходжа Балкан. В тихия чист въздух и във вълшебната светлина на настъпващата вечер всичко се сливаше в цветовете на една очарователна панорама. Далечните върхове започнаха да изчезват постепенно и бързо обхващащия ги мрак и всичко, дори и по-близките предмети избледняха и ние бяхме принудени да се разделим с хубавия изглед и най-сетне ни дойде наум, че слънцето отдавна е залязло и пашата ни очаква. Вървахме към конака с бързи крачки. На вратата вече ни очакваха с фенери и веднага ни въведеха при пашата. Освен нас поканени бяха още няколко гости; таки имаше там двама дебели турски полковници, които говореха само турски или по-скоро мълчаха, защото никой от нас не разбираше тоя език; по-нататък, драгоманът на русенското френско-консулство и един еврейн, който сега учи на френски турските чиновници във Видин. Пашата беше наредил чиновниците му за кратко време да знаят френски. Всеки е длъжен да посвещава на това знание по два часа дневно. Твърде оригинален метод, според който споменатият дребен еврейн упражнява обучението и който той се стараеше да ни покаже като най-добър. Така в една голяма стая той накара учениците си да насядат на ред и им диктува думи и изречения, които те трябва да повтарят до тогава, докато останат в паметта им. И тоя нов Олендорф¹⁷ твърди, че старанията му вече са увенчани с успех. Не можахме да се учим дълго от поучителната лекция на малкия еврейн, защото скоро доложиха, че обядът е готов. Минахме в оня салон, където вчера ни беше приел Сабри паша. На вратата обаче трябваше да преминем през още една операция. Един слуга държеге пред мене един великолепен сребърен съд, над който трябваше да държа ръцете си и в същото време един друг прислужник ми поля вода на ръцете от една сребърна кана, великолепна изработка, и най-сетне ми подаде кърпа за бърсане. Съдът и каната бяха изработени с рядко изкуство, което можах да забележа бегло, обаче и двата съда бяха мръсни, а кърпата беше по-скоро парцал. Стар блясък, съвременен мрак, тия две характерни черти се забелязват навсякъде, по всяко нещо в турския свят. Азиз паша седеше на главното място на масата, Каниц и аз естествено отляво и отдясно на него, а така и останалите, доста сгъстено. Кувертите бяха съвсем по европейски; приборите наистина се прибираха след всяко ястие, но ги носеха обратно твърде мазни, сигурно не ги измиваха, а само ги облизваха стърчащите вълн слуги и заптиета. Самият обед, замислен лошо за

¹⁷ Автор на метод за изучаване на чужди езици.

хубавата френска кухня и безспорно добре приготвен, се състоеше от редица ястията на турската кухня. Пред пашата стояха две стъкленици с френско вино, едно червено и едно бяло, от които ни наливаше от време на време. Пред всеки се намираще само една чаша, но не бива да се залавяме за такива дреболии; ние поне си пиехме добре от тая единствена чаша и вода, и бяло, и червено вино. Самият паша не пиеше вино, макар когато днес ме посети и говореше за балканския лов, изповяда, че не признава друго удоволствие освен това, след уморителен лов да потърси почивка край буен горски огън и да укрепи силите си с къс печено от дивеч и малко вино. И когато споменавахше виното, така сочеше с показалец към устните си и се смееше, че цялото му тяло се тресеше като някаква гумена фигура. По време на обяда обаче, изглежда, не смяташе за прилично да наруши предписаното за възрастта си и се въздържахше от пиене на вино. След обед, естествено, поднесоха кафе и пашата ни предложи пури. Чибукът вече не е модерен и мястото му в цяла европейска Турция се е зяело от много по-простата папираса. Азиз паша обаче е направил още една крачка напред по пътя на цивилизацията, той поднася вече на гостите си пури.

Не можехме да останем дълго, защото корабът, с който Каниц възнамеряваше да пътува, трябваше да дойде в 9 часа; и така скоро станахме, за да се сбогуваме с любезния домакин. Това обаче не мина така леко, както си мислехме. Когато му благодарях за любезността, Азиз паша бръкна в дълбокия си джоб и извади от там една твърде хубава сребърна табакера, която ни показваше още по време на обяда, и ме помоли да я приема. Естествено, че я приех. Но все още не можехме да се разделим. Той искаше да ни покаже кожата на една мечка, убита от него. Донесоха я и ние наистина се удивихме на хубавата и огромна мечка кожа. Тогава, обръщайки се към мене, той ме помоли да приема и нея за спомен. Трябва да призная, че не чаках да ме молят. Най-сетне, след като благодарихме на домакина за голямата, особено оказана на мене любезност и приятелски чувства, си отидохме. Няколко заптиета ни изпратиха чак до консулството, един носеше след нас мечката кожа, а друг държеше пред нас една подвижна лампа, направена от цветна хартия. Пред консулството се сбогувахме с Кира-Динджан и Шампазо и като тикнахме бакшиш в ръцете на заптиетата, освободихме и тях и така останахме сами. Така завърши тоя ден, през който трябваше да обядвам три пъти, но който в действителност остави приятен спомен след себе си. Понеже корабът се забави, Каниц полегна на леглото, а аз си легнах и скоро сме заспали и двамата, след като предварително се бяхме сбогували с мисълта, че Каниц ще замине през нощта по-нататък.

Събудих се към шест часа и за голяма моя изненада пръв, който ми пожела добро утро, беше Каниц. Корабът, който чакал, закъснял и така и той останал. На мене обаче ми бяха съобщили, че отдолу приближава един параход, който отива за Оршова и пътом минава и през Радуевац. Облякох се набързо и сбогувайки се с Каниц, дадох подарък на Шнел и забързах към палубата на «Фридрих», който междуременно беше пристигнал. След малък престой корабът тръгна към седем и половина. Докато минавахме пред Калафат и можеше да се види Видин и обкръжаващата го панорама, аз стоях на палубата. След Калафат обаче всичко изчезна зад монотонните български и влашки брегове. След това слязох в кабината, за да си почина не толкова от телесната, колкото от душевната умора, която ми беше причинена от постоянните срещи с други, особено с чужденци. Приятно беше да остана съвсем сам няколко часа и си мисля за прекараните във Видин два и половина дни; още повече, че споменът изправяше пред мене мили образи и впечатления. Параходът взе пътя за три часа и към 11 часа спряхме в Радуевац.

Радуевац е голямо село с около 400 къщи. Жителите му са смесени, сърби и власи. Къщите, както повечето в Сърбия, не гледат към улицата, а се намират в средата на двор или градина, засадена с дървета, с керемидени покриви и повечето с чардаци, подпирани на дървени колони. Гледано отдалече едно сръбско село, къщите едва могат да се забележат между многото дървета и само тук-таме се червене по някой покрив.

В Радуевац прекарах само толкова, колкото беше необходимо да се приготви колата на параходния агент, за да ме кара по-нататък. Вземайки малката си чантичка и като се качих на едноконната каруца, тръгнах към Неготин.

Местността, през която минаваше пътят ми, не беше от най-хубавите, но твърде приятна и приветлива. Издигащите се зад Неготин по-скоро хълмове, отколкото планински вериги, обграждат в полукръг едно пространство, което се простира към Дунав, като от една страна обхваща в себе си река Дунав и недалече оттатък, е затворено от българските височини, от които преди няколко дни от парахода забелязах първия турски караул. Това малко накъдрено пространство е покрито с плодородна земя от житни ниви, високи кукурузища, пасища и градини. Между тях се виеше отлично поддържаното държавно шосе, широко около 6°, което по средата на пътя минава през един дървен мост. До Неготин село не минахме, отдясно и отляво недалече от шосето останаха селищата Самолов и Сбовлах. Мястото на селото се познаваше само по гъстите групи дървета. Както и по-горе споменах, къщите, най-вече от известно разстояние, не се виждат от многото дървета, а камбанария никъде не забелязах. Точно след едночасово пътуване с колата пристигнах в Неготин, изпо-

тен под палещите лъчи на обедното слънце и отседнах в една едноетажна странноприемница, която се намира край Неготинския поток, отвън чиста и варсана в бяло. Въведоха ме в една стая на етаж, намираща се до салона, който служеше за кафене. Цялата мобилировка се състоеше от два железни кревата, два плетени стола, една маса, една малка нощна масичка и една закачалка за дрехи; иначе всичко беше много по-чисто, отколкото в много странноприемници на наши големи градове в Алфолд.¹⁸ Както веднага забелязах, моята стая вече имаше обитател, защото на закачалката висяха дрехи, а на масата лежаха книги. На въпроса ми, скоро ли ще си отиде настаненият тук гост, ми отговориха, че той е постоянен обитател на тая стая, друга стая с едно легло няма, а в станте с две легла настаняват двама души. Когато се опитах да направя известно възражение против тоя иначе практичен обичай, поне в настоящия случай, успокоиха ме с това, че моят съобитател бил телеграфист и едва преди малко отишъл на работа, където ще прекара 48 часа, така че през това време мога да бъда сам, а вещите, които се намират в стаята, едва ли биха ми пречили. Изказвайки най-голямото си задоволство от тоя резултат, постарях се преди всичко да се освободя от попътния прах, доколкото това беше възможно. Прозорецът на стаята ми гледаше към Неготинския поток, отвъд който на разстояние от около десет минути до рида, започващ с лозя, се простира местност, която служи за общо пасище, което от време на време се наводняваше от потока. През тая местност минава залесеното от две страни с дървета шосе от Неготин за Зайчар, издигнато по цялото си продължение през наводняваната местност. Цялата околност ми направи впечатление, сякаш се намирах в някаква голяма градина.

Неготин, седалище на околията Крайна, брои около три и половина хиляди жители. Значителна част от жителите на околията са власи, градът обаче е населен най-вече със сърби. Власите в Сърбия, макар и броят им да надминава една шеста част от цялото население, още не предявяват малцинствени претенции; но сърбите не са и склонни да удовлетворяват евентуални претенции. Чиновниците тук наистина в голямото си мнозинство знаят влашки и се разбират с народа на тоя език, но официален език е сръбският и в училище се учи само на сръбски. Така и тук, както и навсякъде, се прилага рефренът на Глаймовата¹⁹ приказка: *Weil ich bin gross und du bist klein* (защото аз съм голям, а ти си малък), само че тъкмо това сърбите забравят с такова удоволствие другаде.

След като се освободих от попътния прах, тръгнах да по-

¹⁸ Така се казва Голямата маджарска равнина, буквално: долна, ниска, равна земя, равнина.

¹⁹ Йохан Вилхелм Лудвиг Глайм (1719—1803). Немски поет, последовател на гръцкия поет Анакреон и на земните удоволствия. Поклонник на любовта и виното. Основател на немския шовинизъм в поезията.

търся Алимпич, началника. Къщата му, недалече от странно-приемницата, намерих лесно. Не беше в къщи, от пет дни вече обикалял околията си и тъкмо го очаквали за довечера. Посетих жена му. Тя била пристигнала едва преди няколко дни от Белград в Неготин, където от един месец мъжът ѝ бил назначен за околийски началник. Тиха, болнава жена. Посрещна ме любезно, но аз не останах дълго, като видях, че е заета с подреждането на къщата си. Оттук отидох при помощника (първия чиновник след началника). Когато се представих, той малко се сепна, понеже беше получил съобщението за идването ми от Белград официално едва преди един час и сега в отсъствие на началника си наистина не знаеше какво да прави с мене. Все пак той беше твърде любезен, представи снажната си жена, която някога трябва да е била хубава, и болнавото си малко момиче. След това разговаряхме около половин час в стаята, наситена с твърде приятна миризма. Естествено главна тема на разговора беше смъртта на княз Михаил, която в голяма степен занимаваше още общественото мнение.²⁰ Доколкото разбрах от неговите отговори, народът вини министрите, които не са бдяли достатъчно над неговата сигурност. Не се харесва и това, че виновниците били прсто само екзекутирани, мнозина желаят и те да бъдат така насечени на късове, както те са сторили с княза. Самият помощник, който вече е установен мъж и голяма част от живота си е прекарал на държавна служба и така естествено се числи към консервативните елементи, изглежда се придържа към реформите. Макар и да признава заслугите на Миливой Блазнавац, и особено, че той единствен запази и обезпечи реда и спокойствието, все пак, ако не се мамя, не се отнася с голямо доверие към трайността на сегашното правителство. За българите и техните връзки със сърбите, както и за мнението на последните върху българското движение, които въпроси в същност представляват главната цел на моето пътуване, аз не можах да науча от него нищо, или съвсем малко. Защото или той сам не е осведомен за събитията, или не иска да се произнесе. От изказванията му мислех, че съм могъл да забележа, че тук наистина бленуват за освобождението и обединението на южните славяни, но не са склонни да започнат нещо; мнението за българите пък е, че между тях няма необходимото разбирателство.

Най-сетне станах и изказах намерението си, че бих желал да посетя неготинския епископ. Помощникът ме придружи до епископския дом, който се намира недалече, на отсрещната страна на широката улица. Той обаче не представлява нищо друго освен една по-голяма етажна къща. С епископ Евгений, тоя дебел, с прошарена брада и тъп нос духовник, аз бях вече се срещал в Белград. Както бях осведомен, той винаги е питаел известна приятелска склонност към Австрия и австрийската политика.

²⁰ Става дума за убийството на сръбския княз Михаил Обренович — 29 май/10 юни 1868 г. в Белград-Кошутняк.

Без съмнение, той заема първостепенно място в редицата на твърде малкото сръбски интелигентни духовници. У него се срещнах със сравнително твърде интелигентния бивш епископ от Шабац, Гаврило, който беше загубил епископското си седалище заради твърде голямата си любов към нежния пол и сега беше принуден да прекарва дните си в един мъничък манастир край Неготин. Понастоящем той пребивава в града при своя другар епископ, защото една пощ около манастира се появили крадци и той не смее да остане вече там. Възможно това да е само повод и може би старата му страст да го е накарала да се пренесе в града. Гаврило произхожда от Бая.²¹ Той напуснал родината си още преди 34 години и живее в Сърбия. Обаче говори още задоволително маджарски, макар че произношението му е малко чуждо, но с удоволствие цитира от стари маджарски поети. Епископ Евгений се произнесе твърде ласкаво за Маджарско; в присъствие на помощника обаче аз не исках да продължа разговора в такава насока, а може би и на епископа това нямаше да бъде приятно. За съжаление той утре замива за Белград на духовно събрание и така надеждата ми да получа някакви сигурни сведения за истинското настроение на народа беше напрасна. Донесоха силно неготинско вино и кафе. От него них толкова, че ми се качи в главата и бърже си взех сбогом от любезния епископ, като ги оставих в компанията на дошлите междуременно офицер и градския началник (нещо като съдебно-административен началник). Помощникът ме изпрати до пътната врата, където се разделихме. Той си отиде в къщи, а аз обиколих града, т. е. през няколко улици, от които се състои, и вървейки докрай, стигнах до голямо пазарище, през което на края на града стигнах до хотела си; скоро след това отново потърсих помощника. По моя молба, защото утре възнамерявах да замина по-нататък, той ми намери една каруца, за да ме откара в Зайчар и започна да се пазари за нея. Междуременно влезе Алимпич²², който преди няколко минути се беше завърнал от пътешествието си и побързал да ме потърси у помощника. Мъж със среден ръст, дебел, или по-добре пълничък, с войнишно държане, строен (той впрочем е подполковник от редовната армия). Учил се в Берлин, служил в пруската армия и, както се осведомих, един от най-способните офицери в Сърбия. Малките му очи блестят живо и издават голяма хитрост. Впрочем, той в много случаи е показвал решителен и силен характер: така и в 1858 г., когато е бил първият, който е провъзгласил Милош за княз. След обичайните поздравии²³, аз

²¹ Маджарски град на Дунав, недалече на североизток от Мохач.

²² Рако Алимпич, роден в 1831 г. През 1876—8 година играл голяма роля в сръбско-турската война като командващ генерал. Починал в 1881 г. (Тая бележка е направена от самия Калай. П. М.)

²³ Сръбските обществени правила за учтивост изискват, когато двама познати се срещат, да се поздравяват по тоя начин: како сте, шта радите?, на което, след като се благодари, трябва да се отговори със същия въпрос: а ви како сте? Често се случва, че след малко въпросите се повтарят и се

му предадох моето препоръчително писмо, получено от министъра. Известно време разговаряхме в стаята с тежката миризма на помощника. Той придава мирни намерения на сръбското правителство, което засега не иска да започва никакви нападения, още повече, защото е сигурно в народа и ако дойде благоприятно време, може да разчита на него, само една негова дума и целият народ ще застане до него. Като излязохме от дома на помощника, Алимпич ме придружи до дома и ми предложи да остана още един ден в Неготин, защото утре, както всяка година на 20 септември, става голям пазар, на който се събира много народ и предлага интересно зрелище. Приех предложението на драго сърце, тъй като не бях задължен нито с време, нито с място. Много по-малко се зарадвах обаче на другото му предложение, че други ден ще ме изпрати до Зайчар. Така ще бъде лишен от самотата, която твърде много обичам по време на пътуване. Но както и да е, ще се постарая да обърна разговора с Алимпич в своя полза.

20 септември

Едва се бях облякъл, Алимпич се яви при мене и каза, че се е разпоредил за целия ми ден. След черква ще ми представи тук квартируващите офицери, после ще отидем в един близък манастир, където ще обядваме у игумена, а следобед ще разгледаме пазара. Съгласих се с удоволствие с програмата, само ми се щеше да се изостави представянето на офицерите, но за това не казах нищо на Алимпич. Когато началникът си отиде, като останах сам, използвах времето за чакане на прозореца да гледам пристигащата на пазара пъстра тълпа. В десет и половина Алимпич наистина се яви, като водеше със себе си десет офицери, двама от които бяха от националната гвардия, а останалите от редовната войска. Във всеки околнийски град пребивават постоянно няколко офицери от редовната войска; тяхната задача е да обучават националната гвардия и да ръководят занятията. Тук не е място да се говори за сръбската армия. Достатъчно е да спомена само, че сръбските национални сили, които в Европа са сравнително най-големи (70 000 души на население от 1 200 000), са може би едновременно и най-слаби. Причината на тая слабост, наред и с други недостатъци, се крие в отсъствието на обучени и способни офицери. С изключение на един-двама, които са дошли от нас, едва ли има сръбски офицер, който да е виждал някога само командване на цял полк, а камо ли сам да е командувал. Алимпич представи наред офицерите и те заеха места, както позволяваше моята тясна станчка. Аз им казах

отнасят до присъстващите и отсъстващите членове на семейството; Трябва да призная, че това под път и над път употребявано како сте, штррадите не веднъж ме е нервирало и в Белград. След добър ден, как сте, какво правите и това всекидневно толкова пъти, колкото пъти човек се среща със свой познат. Още повече се придържа към тоя обичай народът, който преди да започне разговора, изрежда цяла редица от такива въпроси. (Бележки на Калай. П. М.)

няколко думи за целта на моето идване, и то твърде несвързано, но ми се струва, че те не го и разбраха. След няколкоминутен разговор всички си отидоха. Алимпич скоро се върна, но сега вече с колата си, за да ме заведе в буковайския манастир. Офицерите ни придружиха с няколко коли. Минахме по шосето, с върби от двете страни, което пресича на две пазара; дълго време трябваше да вървим ходом поради многото коли, говеда и хора, докато най-сетне, отбивайки се от шосето, излязохме на един страничен път под неготинските лозя, който скоро навлезе надолу по една стръмна долина. След около четвърт час стигнахме до буковайския манастир, който се намираще скрит между дървета на склона на височината. Цялата обител се състои от една твърде малка църква и няколко ниски, най-вече дървени постройките. Такива малки манастири в Сърбия има много, гдето живеят по един-двама калугери, понякога не в особено блестящо състояние. Почти всички са строени всред планини, в дълбоки долини, най-вече из скрити места, защото по-голямата част от тях произхождат от времето, когато е трябвало да се крият от опустошителните турски войски. Игуменът ни посрещна и естествено най-напред влязохме в църквицата, където монте придружителни по сръбски обичай целунаха наред една икона и произнесоха кратка молитва. Светните от фреските са твърде повредени от турските куршуми. Нанстина турците не са разрушавали твърде християнските черкви, но обикновено са стреляли по иконите. На излизане всички оставихме по някоя пара на една табличка и тръгнахме след игумена, който ни поведе край манастира на едно прелестно място, засадено с дървета, където беше сложена масата. Не трябваше да се чака много за обяда. Монте придружителни произнесоха пак една молитва, след което седнахме край масата; естествено аз на главното място, до мене Алимпич и игуменът и освен нас още девет офицери, значи тъкмо дванадесет. По подобие на тоя малък и беден манастир и приборите за ядене са груби и обикновени, ястията обаче бяха приготвени по сръбски вкус, но не лошо. Вероятно още много пъти по време на пътуването ми ще трябва да обяждам в сръбски къщи, при това, нека да кажа, че менюто на сръбския обяд няма да ми причинява повече грижи. Кисела супа (прочутата кисела чорба) с дреболии; добре сварено говеждо месо с ориз, с картофи и с гъши или пилешки дреболии; цветно зеле с късове месо; подобно на това сърми със зеле, естествено всичко с много пипер; пуйка печена със салата, пиле, пълнено с месо, и отлично грозде; неготинско бяло вино и накрай кафе. Трябва да отбележа че тук ядат всичко твърде тлъсто, с много пипер и за съжаление с много кромид или чеснов лук. Всеки чуждестранен немец, а може би по-скоро и прусак, без съмнение, от един такъв обяд, ако и да не би умрял веднага, то би се разболял безнадеждно. Аз обаче не намерих голяма разлика между готвеното на сръбските братя и начина на живот на гражданите, от който и да било град в Алфьолд.

И затова без всякакво безпокойство бърках в мазнината и пиперения сос, в който плуваха ястията, а от някои дори и повтарях. После, към края на обяда дойде ред и на наздравиците, който обичай и тук е така модерен, както и у нас, само едно е хубавото, че преди печеното никой не вдига тост и така броят на наздравиците не се увеличава така застрашително, както обикновено у нас. Редицата на наздравиците започна Алимпич, като пи за доброто разбирателство между маджарския и сръбския народ, като поздравя мене като маджарин. След него ме поздравя неготинският главен кмет, който е едновременно и командир на народната гвардия и един от най-влиятелните граждани. И той изтъкна необходимостта от добро разбирателство между сърби и маджари. След всичко това и аз трябваше да отговоря, станах и преди всичко помолех да ме извинят, понеже не говоря добре сръбски език, не мога да се отблагодаря по необходимия начин за любезния прием, но едновременно с това мога да ги уверя, че с радост вдигам чашата си за сръбския народ и бъдещето на Сърбия.

Така, вдигайки тихо чашите си, край нас минаваха по планинския път на коли, на коне и пешком хора за пазара, като ни поздравяваха с обичайното «помози Бог!», на което и ние отговаряхме по същия начин с «Да ти Бог помога!» Един от минаващите, като видя, че пием тост, извика «наздраве!». Моите сътрапезници естествено след всеки тост пееха неизбежното «многая лъета». Това е сръбски обичай; и когато тостът завърши, цялата компания пее постоянно споменатите две думи на твърде монотонна и провлачена мелодия, която накрая завършва на висок глас. Това се знае от всеки сърбин и е станало народна черта, че и в черквата след свършването на Те Деум всички богомолци започват да пеят «многая лъета».

Останахме край масата още известно време и аз се постарях покрай разговора да науча нещо върху местните условия, колкото беше възможно. Няма да бъде безинтересно да отбележа накратко така придобитите сведения. Правителството различа безусловно на тая околия и ако е необходимо, готови са да се вдигнат на оръжие; макар че населението от околията Крайна не е войнствено, особено поради това, че е смесено с власи. Прилежен и имотен народ и все пак не живее в удобства, нито пък добре, защото се задоволява с малко и няма потребности, като в това отношение стига в цинизма до отвратителност. Интересно обстоятелство е, че в Неготин от година на година околните селяни закупуват къщи и дюкяни и после ги дават под наем. В същност народът не е задължиял с данъци. Между селяните от 20 години насам е имало едва 10 търга за разпродажба. Данъка си плащат редовно, така че от 1600 данъкоплатци данъкът се събира обикновено и напълно за 6—8 дена; недобори тук няма. Занимават се главно с лозарство, обаче от няколко години произвеждат все повече и повече пшеница. Тая година наистина е имало много

пшеница, но изобилните дъждове са се отразили на качеството. Подобно на това и за лозята би било желателно по-продължително сухо време. Гроздоберът тук става в началото на октомври или в края на септември, по стария календар.

Най-сетне се вдигнахме от масата, като се сбогувахме с любезния домакин, или по-скоро от стопанина под открито небе, игумена, и се качихме в колите си. Керванът от пет коли потегли. Великолепно синьо небе, свеж горски въздух, дървета с гъсти шумаци и чуруликащи птици между клоните, а в главите ни малко повече капки от силното, палецо неготинско, наистина, не е чудно, че всички тръгнахме на път с доста добро настроение и скоро гората се огласи с веселите песни на нашите другари. Пътят ни през гората надолу не трая дълго. След един завой излязохме на по-открита височина и сега под нозете ни се откри прекрасната равнина, обградена в полукръг от неготинските височини, които се простират от двете страни до Дунав; под височината — градът с червените си покриви, с кичестите си градини, далече отвъд Дунава необозримата влашка равнина. В плодородната неготинска равнина тук-там са пръснати градини и горички с няколко села, които едва се виждат измежду многото дървета. Равнината е прорязана от четири дълго криволичещи шосета, които излизат от Неготин в четири различни посоки. Изоставяйки гората, излязохме на шосето, което води за Зайчар, като тук гората се сменява с лозя, изпъстрени гъсто с разни овощни дървета. Минавайки по-надолу по криволичещия път, пред нас се откри още по-хубава и още по-пълна картина на местността. На площада между града и веригата от височини гъмжеше, шумеше и живееше един огромен сбор, в който преобладаваше белият цвят, който свидетелствуваше за твърде голямо оживление. Сега нашата цел беше да разгледаме пазара. Из пътя Алимпич разказваше, че Ленк (моят предшественик по служба, добър човек), преди да напусне Белград му се оплакал, че трябва да си върви, защото не е способен да се пригоди към новата система и затова има нужда от нов човек, и то маджарин; нека сега и маджарите се понаслаждават малко и добави още, да видим докъде ще стигнат с новите си идеи. Преди да слезем от височината, отбихме се малко наляво и недалече от шосето се спряхме край една буйна чешма с хубава вода, скрита между дърветата и обкръжена от няколко винарници. В Сърбия навсякъде се срещат много чешми или извори, до или над които се издигат гравирани каменни паметници. Две такива чешми видях и при буковайския манастир. Винарниците, или както тук ги наричат, пивниците са дървени постройки, покрити с керемиди, и съдържат не само преси за вино, но служат и за изби, защото е странно, че в местата, гдето се произвежда превъзходно вино, няма планински изби и виното се държи в споменатите колиби, което без съмнение е вредно за качеството на вината. Докато стояхме край чешмата, от хълма между дърветата слязоха жени с кобилицы на рамо,

от двата края на които висяха кошници, пълни с грозде. Показиха ни любезно с грозде и изглеждаше, че съжаляват, че си взехме твърде малко. Отбихме се и в една пивница, където естествено трябваше да изпразним по чаша вино за здравето на стопанина. Най-сетне слязохме на площада и попаднахме в самата среда на пазара. Тук слязохме от колите и се вляхме пешком в навалищата от каруци и хора.

На площада, простиращ се от двете страни на шосето, се вълнуваше най-пъстра тълпа, гъмжеше нагоре-надолу, танцуваше, пееше, викаше, с една реч навсякъде цареше най-голямо оживление. Тук бяха се събрали 4—5000 души от цялата околност и най-голямата част от тях беше дошла не да пазарува, а да се забавлява и така не е чудно, че веселието се изразяваше така живо. Безбройни коли, натоварени със стоки или вече празни, ту на гъсто, ту по-далече една от друга стояха в живописен безпорядък. Разпрегнатите волове лежах на тревата до колите преживяйки и гледаха учудено около себе си бръмчания рояк. По някои коли седяха жени, бърбеха и бавеха децата си. По рогзки или на земята се търкаляха разхвърляно разнообразни стоки. Тук огромни бъчви и натрупани обръчи, там железарски стоки, плочи и домашни потреби, по-нататък куп чукана сол, вълна и кожи, народни облекла на цели купища грамади от много червени фесове, груби грънчарски съдове, стомни, паници и чинии; с една реч всичко, което отговаря на нуждите на едно селско домакинство. Не трябва да забравим старинните пушки и пищови, разнообразните ножове, стъклените маниста и бронзовите, ахатови и ясписови дреболии, тия любими украшения на сръбските жени. Кой би могъл да изброи тук хилядите предмети, произведения на примитивната промишленост и манифактурата, които привличаха вниманието на купувачите. Това беше пазар в стария и добродушен смисъл на думата, който на Запад, вследствие на бързината на съобщенията и движението постепенно изчезва. Забити в земята колове, покрити с клони, образуваха дребни колиби, в някои от които на съвсем примитивни маси продаваха дребни потребни и непотребни неща, цветни сапунчета и др., но най-вече в такива колиби бяха забили кол някои подвижни кебапчии. И при такива случаи на дълги пейки от двете страни седяха на гъсто едни до други шумни групи, които ядяха или пиеха. Скарата на кухнята беше поставена на открито под колибата, или направо изровена в земята. Една яма представляваше огнището, в което гореше огън, до него в големи тенджери вреше смес от лук, пиперки и късове месо. Над огъня пък един хлапак въртеше дървен шиш, на който се печеше цяло агне или някакъв друг къс месо. Пълните с вино бъчви и кани с вода се намираха зад колибата. И какво движение и оживление навсякъде. Власи и сърби в най-голямо разбирателство се трупаха тук един до друг и се веселяха. Жените ходеха по две, по три насам-натам и облеклото им издаваше веднага и национал-

ността им. Влахинките носят цветни, пъстри и къси вълненици, изпод които се подават дълги бели ризи, дебели чорапи, изработени от многоцветен памук, обувките им по безформеност са подобни на галоши, много от тях носят сандали, които покриват само стъпалата, в косите им са втъкнати изкуствени цветя и дребни парици; някои от тях носят шаечни наметала с кожени краища. Облеклото на сръбкините е в голямата си част бяла къса рокля, цветно плетена и закръглена жилетка или вместо нея на кръста широк цветен колан (като продължение на роклята), който ги стяга нагоре. Богатството на облеклото се допълва от златните и сребърни пари, нанизани около врата или втъкнати в косата. Разплетената коса на някои е покрита от цяла броня от разнообразни сребърни монети, а други носят на вратовете си много нанизи от жълтици. Невестите се разпознават по високите като кули прически, украсени с изкуствени цветя, стъклени мъниста и пак с монети. Разлика между двете народности има и в носията на мъжете, която се изразява най-вече в особеностите на калпаката. Власите носят много големи рошави шапки, а сърбите червени фесове; бялата риза на първите е по-дълга, а на другите по-къса; власите носят сандали, а сърбите обувки и тесни бели гащи и ризите им в кръста са превързани с ремък. Интересно зрелище предлага главно, гледано от малко по-далече, множеството бели ризи и многото червени фесове, които тук преобладават. . . Главната забава естествено е танцът, следователно не е чудно, че хорото се виеше весело и оживено. Един кавалджия започва монотонна хороводна песен, двама-трима момци се хващат и започват да скачат, скоро към тях се присъединяват и други и пак други влизат отново в кръга, невести и момци. След няколко минути огромният кръг е готов, в средата на който с бързи крачки пристъпя нагоре и надолу кавалджията и надува мелодията с удивителна издръжливост, която се състои най-много от няколко такта. Около него след това лудува, подскача, вика и се поти играещата маса. Когато свирецът се умори, изведнъж спира и хорото се разпуска; бърже обаче се образува хоро с друг кавалджия и веселието продължава неспирно от сутрин до вечер. За да видя различните видове хора, Алимпич събра най-добрите сръбски и влашки играчи и ги накара да изиграят пред мене различни видове хора, които си приличат твърде много, но се различават едни от други най-вече само по бързината и живостта на стъпките. Намерих за най-оригинално влашкото хоро, което се водеше от един здрав и набит влашки момък.

От време на време част от някоя развълнувана тълпа се отправяше с голям шум към една по-далечна етажна къщичка. На въпроса ми, какво става там, Алимпич отговори, че там се намира помощника, който е едновременно и пазарски съдия и наказва *brevi manu*²⁴ дребните простъпки, като просто кара слу-

²⁴ Лат. — на късо, по къса процедура.

гите си да натупат виновниците. Алимпич измери за добре да каже няколко думи за потвърждение на този вид правосъдие: аз одобрих това като правилно и отговаря на степалото на развитието, на което се намира народът; по-късно видях, че Алимпич малко се срамува от тази работа, отклоних се от това място и продължих разходката си в друга посока.

Минахме от другата страна на шосето. Тук в станицата беше говеждият пазар и търпата беше по-рядка, защото ипваки сломо ония, които имаха намерение да купуват и продават. Щапата на личност беше представена от няколко вола, коне и по няколко групи овце, общо твърде малко, а и те в жалко качество. Попитах за цените, един вол струваше 14#, един чифт 29#, един малък кон 35#²⁵. Най-сетне, като обиколихме целия пазар, тръгнахме с Алимпич по шосето към града. Един дрипав и сляп пуслар (тамбураш) седеше край пътя и пред него шапката му с няколко монети в нея. На гуслата или тамбурата има само една струна, на която той съпровожда речитативния си разказ. Той започна да пее на причесел пискалив глас, като след всеки ред свиреше подобна монотонна мелодия. В песента се говореше за убийството на княз Михаил. Като чу това, Алимпич се просързи и като не може да слуша повече, хвърлихме в шапката пари и продължихме нататък. Тук трябва да спомена още, че хубава жена по целия пазар не видях. Между влахинките имаше няколко хубави лица. Те поне са повечето тънки и стройни, каквото за сръбките не може да се каже. В началото на града се разделих с Алимпич, но скоро пак го потърсих в дома му и се сбогувах с жена му, а после и с помощничката и най-сетне се завърнах в къщи уморен от постоянните разговори с чужденците, от ходенето и от голямата горещина (29° по Р. на сянка.). След кратко време Алимпич ми изпрати чудесен хайвер и мед. Това беше вечерята ми, след бързото свършване на която седнах при отворения прозорец. Беше се вече свечерило. Времето беше прекрасно; тих, слаб вятрец, чисто звездно небе. На няколкостотин крачки от мен все повече затихващият бумтеж на пазара. В девет час заби барабанът на пазарния площад за разотиване и с това всичко бърже утихна. Толкова по-оживен беше обаче разговорът до стаята ми, едната врата на която беше към кафенето, а другата към гостинищата. Последната бърже се изпразни, но в другата билиардът трая още дълго време. Тоя шум обаче не ме смущаваше и скоро съм заспа и в същност не зная сънувал ли съм нещо.

21 септември

В шест часа сутринта Алимпич се яви пред хотела ми на малка, лека, открита кола. Аз бях вече напълно готов и след четвърт час потеглихме през пазарния площад, между лозята нагоре до склона на хълма, като следвахме вчерашния път. От-

²⁵ Знакът # означава вероятно талери.

тук аз погледнах още веднаж назад към неготинската равнина, към малкия приятен град и към пазара, който започваше да се оживява. При един завой на пътя тая очарователна картина изчезна окончателно пред очите ми, за мене вероятно завинаги. Тук вече напуснахме и лозята, които бяха заместени от храсталаци, малки полянки и кукурузени ниви от двете страни на пътя. Под сянката на група дървета видях две чешми, край които седяха пътници. Както разказваше Алимпич, в неготинска околия народът се отнася с особено благоговение към чешмите. Чешмите, или по-добре правото за поддържането им в добро състояние, от стари времена представя притежание на отделни семейства и това право се предава от син на син. И въпросните семейства са така ревниви към това право, че неведнъж се стараят чрез съд да си го обезпечат и законът трябва да определя на кое семейство се пада да пази и поддържа чешмата. Пътят ни водеше през голямо плато, което се пресича от малки хълмове и долини. Това плато граничи от една страна с планинската верига малки и големи Дели Йован, простираща се от юг на север, и извисяващите се между двете Столови скали, а по-далече на юг от зайчарските планини и върхът Връшка Чука. Между последните и Дели Йован се издига самотният конус на Хртањ. Доста добре поддържаното шосе се вие навсякъде между малки горички, ливади, поляни и кукурузища.

В девет без четвърт пристигнахме в село Салаш²⁶, което има 1500 жители и спряхме пред механата (кръчмата). В цяла Сърбия едно министерско постановление е разделило кръчмите в три категории, като е изработило отделен план за всяка категория, която се отнася не само до сградата, но и до вътрешната подредба. Ето защо от няколко години в голяма част на Сърбия почти във всяко село намираме хубави и често в никой случай не отговарящи на населението и движението на селата кръчми, които, строени и подредени по един и същи план, могат да се разпознаят веднага. Където движението е рядко там естествено никога неизползуваните стаи за гости си остават чисти; и обратно, където движението е по-голямо, вътрешността на сградите, които отвън изглеждат хубави, крие в себе си отвратителна мръсотия, защото сродното министерско постановление принуждавало жителите да строят далеч по-люксови сгради, които не отговарят на нуждите и възможностите, а естествено едновременно с това не било способно да измени навиците на хората, та в най-много случаи механите с твърде прилична външност не представляват нищо друго освен обикновени ханища. В Салашката механа има четири стаи за гости, във всяка по две легла, една маса, няколко стола и закачалка за дрехи; бельото е чисто, защото тук никога не отсядат пътници; по вратите обаче няма нито ключове, нито

²⁶ Селището съществува и сега със същото име; намира се на шосето между Неготин и Зайчар.

кофари вероятно по същата причина. Механджията веднага ни поднесе сладко, сливовица, кафе и плодове. След тая кратка закуска ние се отбихме и в училището. Както ни разказаха, то се посещава от 50 ученика. Сега тук бяха събрани и ни очакваха само 10—12. Изпитахме малко децата, които всички четяха, пишеха и смятаха добре. След половинчасова почивка продължихме пътя си. По време на пътя Алимпич ме осведомяваше върху местните условия с най-голяма готовност. Така той спомена едно твърде полезно начинание, което отдавна съществува в Сърбия. Във всяко село има така наречени чардаци или зърнени складове. Всеки жител е длъжен да даде годишно на тия складове известно количество зърно (най-често царевича). В случай на лоша реколта зърното се разпределя между населението или пък стои складирано до тогава, докато добрите години предложат възможност за продажбата му. Получените пари се използват за обществени цели, строеж на училище, черква и други. Друго предназначение на чардаците е в случай на война храната за войската да бъде обезпечена поне за известно време. Според твърдението на Алимпич чардаците могат да осигурят на цялата сръбска войска достатъчно храна за два месеца. Това начинание произхожда още от Милош; по времето на Карагеоргиевич то било много занемарено и едва през управлението на княз Михаил било получило нов подем. Аз си отбелязах точно всичко по този въпрос, което чух от Алимпич. Дали това начинание отговаря наистина на целта си, дали практическото провеждане не вреди на теоретическия план, разрешаването на тия въпроси е възможно само след по-дълго проучване. Разговорът естествено преминава и върху войската и по този път научих, че народната гвардия на неготинската околия се състои от 5 пехотни батальона (1 батальон = 3000 души), 2 ескадрона кавалерия, 2 батарея артилерия (1 батарея = 6 оръдия) и един отряд пионери.

Тук всичките долини ставаха вече по-дълбоки и почти във всяка криволичеше поток. Разрушителното действие на тия сега толкова малки потоци личи от тук-там лежащите в развалини мостове. Един от тия потоци, Ясинкова, влече златни зрънца. Като се изкачихме на една височина, пред нас се откри силно нагънат шир и тук зайчарските планини и Връшка Чука изпъкват все повече на преден план, а и Хртањ се издига по-високо. Отправяйки се надолу през една рядка гора, в десет и половина часа стигнахме в село Копривнице.

Копривнице²⁷ е голямо пръснато село, недалече от клисура на Тимок, чиито отгътшени стръмнини са вече в България. Разглеждаме и тук училището, което се посещава от 41 ученика. До училището се простират два дълги чардака. Те приличат на нашите колиби, само че вместо летви, отстрани са плетени като кошове. И двата бяха пълни догоре с царевича. Алимпич ме придружи

²⁷ Село, северно от Зайчар, съществува и днес под същото име.

дотук, където трябваше да дойде зайчарският началник, за да ме превози по-нататък. Тоя началник, Милан Янкович, както скоро узнах, е брат на моя стар познат Милован. Отбихме се в общинския дом и тук прислужникът на Алимпич ни пригответи обяд. След половин час идва Янкович със своя пристав и един офицер от Неготин, с когото се бях запознал на вчерашния обяд. По време на обяда се запознах с една копривничешка знаменитост, поне по слух. Това е един млад, богат селянин на име Адам Станиславлевич, който, като завършил образованието си и дори право в Белград, научил немски, френски и английски и няколко години пътувал из чужбина. След това се завърнал в селото си и като облякъл селските дрехи, отново станал земеделец и сам извършвал всякаква работа; както сам казва, със собствен опит учи да познава труда на народа, неговите искания и нужди. След обяд двамата началници се оттеглиха настрана и се съветваха. Предмет на тоя дълъг разговор без съмнение съм бил аз. Наистина, много любезно ме посрещат, но и малко прекалено, толкова дори, че ако не се мамя, до известна степен упражняват наблюдение над мене, сякаш да попречат да се сношавам и с други, освен с началниците. Ще видя по протежение на пътуването ми дали това ми подозрение ще се оправдае.

Най-сетне се сбогувах с Алимпич, който се завърна в Неготин, а аз продължих пътя си с Янкович и неговия пристав. Естествено, аз разказах на Янкович някогашните си връзки с батю му Милован и изразих съжалението си, че сега, макар и без съмнение невинен (обвиняван в убийството на княз Михаил), е принуден да се крие. И той твърди категорически, че Милован е невинен.²⁸

Не след дълго стигнахме селото Голашнице, край поток в една долина и след четвърт час — Хрготина.²⁹ Пред селския дом ни очакваше свещеникът и една група селяни, събрани тук, без съмнение по нареждане на началника. Началникът предложи да слезем. Свикнал вече на безусловно подчинение, като впрочем и не исках да се противя в нищо, аз го последвах и заедно с него влязохме в широкия и голям двор на една селска къща. Тук под сянката на едно голямо дърво ни очакваше сложена маса, до която и веднага се настанихме. Дъщерята на стопанина (стопанинът не беше в къщи) донесе на една табла сладко, кафе и праскови и постави на масата стъкленици с вино. Естествено, трябваше да се яде и пие от всичко. По време на закуската Янкович разказваше, че стопанинът Алекса Здравкович, макар и да живее тук като обикновен селянин, е твърде образован човек и често се занимава с търговия, като не веднъж със свинете си е ходил и в

²⁸ Тоя Милован Янкович е бил един от заподозрените в убийството на княз Михаил Обренович през 1868 г. заедно с Л. Каравелов, с когото бил в приятелски връзки. Вж. моите Документи за българската и сръбската история из маджарските архиви, 1868—1878, София, 1966, страници по показалеца.

²⁹ Дн. с. Рготика, северно от Зайчар.

Пеща. По такава работа е и сега. След като закусихме, погледнахме и в къщата. Тя се състоеше от две-три стаи и кухня, в едната, варосана чисто бяло, на стената висяха пушки и ханджари, на един алмарий стояха произведения на новата индустрия, стъклени дреболии и няколко помпозни фотографии, които стопанинът сигурно беше донесъл от своите пътувания. Като вкусихме и царевичния хляб, с който се храни семейството, ние се сбогувахме с домашните, и качвайки се на колите, продължихме пътя си. Скоро пристигнахме в едно голямо село, Вражногранци.³⁰ Пак спираме пред механата и като се настанихме в една, вечеряме със сладко, кафе и мед. След десетминутна почивка тръгваме. Местността става все по-хубава и по-хубава. Най-сетне достигаме долината на Тимок, от едната страна на която завива реката Тимок. На отсрещната страна по върха на височините започва турската граница, която се познава по вдадената навътре долина. Сега вече зайчарските възвишения и Връшка Чука се издигат съвсем пред нас и по-далече Хртаъ; наляво по склона на възвишението се простира село Бели Извор. Долината Тимок със своите зелени поляни, изпъстрени с кукурузища и отделни дървета, предлага твърде приятна гледка. След кратко време преминахме през Тимок по един мост в твърде лошо състояние, двата ръкава на реката се сливат тук. Отвъд моста през сливането на две долини, под едно възвишение лежи малкият Зайчар, седалище на околията. Естествено отседнахме в дома на Янкович. Бедно, но чисто поддържано жилище. Посрещна ни съпругата на началника и ни настани в една голяма стая, цялата мебелировка на която се състоеше от широки дивани, покрити с цветни черги, наредени край стената, няколко стола и една маса. Не беше дошло още време за вечеря, а дотогава аз разговарях с домакина. Мъж сух, със среден ръст, прилича донякъде на Милован, и в неговите очи същият упорит огън. Тема на разговора е естествено е политиката. Твърдеше, че населението на тая околия чувствава голямо желание да се опълчи против турците в помощ на българите, но само в случай, ако и правителството иска, в противен случай ще си седи мирно. За бившето правителство се произнасяше твърде неблагоприятно, но, както каза, народът е доволен от сегашното. Ако не се мамя, и Янкович също като брат си принадлежи към ония фанатизирани членове на Омладината, които мечтаят за република. В това убеждение ме подкрепи и обстоятелството, че в цялата къща видях само един портрет и той беше на Гарибалди.

Преди вечеря ме посещава един лекар по произход чех, който вече от редица години живее тук и сега е лекар на околията. Въпреки славянското си произхождение все още говори сръбския език с чуждо произношение. О, панславизъм!

На вечерята, която се състоеше от безкрайно дълга редица —

³⁰ Дн. Вражнограц.

впрочем добре приготвени — ястия, се яви и приставът Берлич. Казва, че турците живеят в постоянен страх, като от една страна се боят от българите. Впрочем, добавя той между другото, това сега е излишно, понеже засега Сърбия пази Турция. Това беше подигравателна забележка по повод постановлението на правителството, ксето предписва строгото пазене на границата в случай на нахлуване на чети от България и да не се позволява на позрителни елементи да я преминават.

Преди да завърши тоя ден, трябва да отбележа още няколко впечатления.

От Радуевац чак до Зайчар нито в градовете, нито в селата никъде не забелязах нито една камбанария, а само прости, повечето твърде малки черкви. Когато запитах за причината на това обстоятелство, отговориха ми, че понеже тия краища са се освободили най-късно от турско владичество, а тогава не е било позволено да се строят камбанарии, оттогава не са имали нито време, нито начин да запълнят тая празнина. Дълго не можех да си представя какво е онова особено впечатление, което ми се правеше през цялото ми пътуване, докато най-сетне разбрах, че това е било липсата на камбанариите.

Грибищата са оградени повечето на известно разстояние от селото и доколкото е възможно са разположени на високо.

Странно е също, че сеното и царевичните стъбла на много места се сушат по дърветата, така че някое дърво покрито със сено прилича на някаква гигантска гъба.

Особен случай по тия места е, че когато влезеш в някоя къща, поканват те с няколко дюли, от които трябва да вземеш една-две и да ги отнесеш със себе си.

22 с е п т е м в р и

Бехме решили още вчера, че днес, преди да напусна Зайчар, ще направим екскурзия до гамзиградските римски развалини, чието разглеждане Каниц беше особено препоръчал. Исках да отида сам, но Янкович, рабира се, не позволи и той дойде с мене. Тръгнахме в седем часа с колата на чешкия доктор. Към нас се присъедини още един млад подпоручик на име Геша, с когото се бях запознал още вчера. Времето беше прекрасно; долината беше покрита още с прозрачна мъгла, но слънчевите лъчи вече я пронизваха и всичко показваше, че скоро тя окончателно ще изчезне, и наистина след десетминутно возене времето съвсем се изясни. Минавахме през една от ония долини, при съединяването на които лежеше Зайчар. Грапавият път водеше през градини от зеле и други зеленчуци. Но хубостта на местността и приятният утринен въздух ме накара да забравя страхотното друсане, което трябваше да понасям на докторовата каруца. Долината, през която минавахме, беше в същност задънена долина, ако, разбира се, е позволено да употребя тоя израз, по подобие на задънена улица. От три страни тя е обградена с височини и се открива към

другите три долини едва при Зайчар. В ъгъла срещу Зайчар се намира селото Звездан. Трябваше да минем през това село. По главната улица цялото население беше наредено в две редици. Нанстина се уплаших да не би да е в моя чест и с безпокойство запитах Янкович за причината на това странно явление. Нанстина за мене отговорът беше успокоителен, но интересен. В селото в същност трябва да е станала някаква кражба или друго произшествие и затова цялото население е наредено в редици, защото чакат началника, който ще инвестира (разследва). Много ми се искаше да видя инвестицията, но време за това нямаше и продължихме по-нататък. Скоро на края на селото трябваше да се изкачим на един, макар и не много висок, но твърде стръмен и гол хълм. Когато стигнахме на върха пред нас се откри една тясна, осамотена долина, обградена от всички страни с голи възвишения, обрасли или само с рядка трева, или с ниски храсталаци. В долината се намираха развалините на римската крепост, а в далечината се синееше над останалите планини конусът на Хртањ. След няколко минути бяхме долу при развалините. Нанстина великолепна гледка. Цялото пространство се обхваща от един неправилен четириъгълник с 21 големи и помалки кули. Разбира се, всичко това е в развалини; твърде удивително е, че римската вар и начин на строеж са могли да устоят през толкова столетия на превратностите на времето. Не съм археолог и така няма да мога да се впусна в научно описание на тая развалина, впрочем това е направено твърде хубаво от вещото перо на Каниц. Тия развалини в мълчаливата долина възбуждат в човека ако не някакви тъжни чувства, на всеки случай нещо странно. Представях си че съм омагьосан в някакъв отдавна изчезнал свят, който обаче все пак съществува, защото можеш да виждаш неговите развалини. А и околността отговаря така подходящо на белите стени. Навсякъде дълбока тишина, никъде жилище, никъде следи от човешка ръка, ако само няколко купи сено не подсказват, че от време на време идват насам люде. Между развалините шареха няколко овце и кози и две-три влашки деца след тях. Кой знае наследници на кой трибун? Прекарахме около половин час на това място и се върнах по същия път, по който бяхме дошли. Когато минавахме през село Звездан, сега видях в двора на общинския дом събрани жители и така без съмнение разпитът беше започнал. За да видя и това, слязохме и се отбихме в общинския дом. Населението (естествено, само мъжете, в Сърбия жените не се смятат, така че и при престъпления те не се привличат под отговорност, на което впрочем по-късно ще се спра по-подробно) значи беше наредено по войнишки в три редици в широкия двор. Пред селския дом стоеше началникът, а на чардака бяха заели място първенците. Странната процедура започна така. По знак на началника от редицата пристъпи един мъж и застана пред него. Началникът го попита, къде е прекарал нощта, на което той отговори, а оста-

налите, които знаят истиността на твърдението му, доказват това (извършеното престъпление е подпалване на една купа сено през миналата нощ). Щом запитаният отговори задоволително, началникът го изпрати настрана и след него от редицата пристъпни следващият. В много случаи, преди да се зададат въпросите към съответните лица, първенците казваха тоя не е, тоя не е, тоя е честен човек и тогава той можеше да се отстрани в редицата на невинните. Намериха се обаче неколцина, за почитеността на които първенците не гарантираха, някои от които не можеха да дадат задоволителни обяснения за местонахождението си през нощта, дори и срещу които се издигаха обвиняващи гласове от тълпата. Тях началникът после изпрати зад оградата. Когато се разпита докрай цялото население и невинните се отделят от подозрителните, първите си отиват по домовете, а другите попадат под формално следствие. Ние не дочакахме края на инвентигацията. Когато заминавахме, невинните се увеличиха много, а групата на подозрителните се състоеше само от 5—6 души. На всеки случай оригинален начин за разкриване на истината, а може би не лош от прилаганите средства, отколкото в други цивилизовани страни. Не след много стигнахме отново в Зайчар. Цялата ни екскурзия трая общо около три часа.

След това в къщата на Янкович квартируващите в града офицери ми поднасят своите почитания. Сетне посещавам заедно с Янкович чешкия доктор, за да изкажа благодарност за колата, която ни беше заел. По време на разговора докторът показва една статия от Русе в Лойд³¹, в която се говори за българите. По тоя случай докторът забелязва, че народът от зайчарска околия не съчувствува твърде на българите, на тяхната съдба и е много по-миролюбив, за да се занимава с мисълта за война. Началникът, естествено отрича това и представя народа за твърде воинствен. Признавам, склонен съм да вярвам повече на думите на доктора.

След като се върнахме, обядвахме и като получих от Янковичовата жена подарък едни изплетени от нея шарени чорапи, тръгнахме с началника в дванадесет и половина часа в страшна горещина.

Пътят ни водеше през плодородната долина на Тимок, по протежението на която от двете страни се издигаха планини, които образуваха къде по-тясна, къде по-широка извиваща долина. Особено впечатление ми направиха тук пръснатите по цялата долина голям брой кестенови дървета. Слънцето препичаше така горещо, че въпреки присъствието на началника, с когото желаех да разговарям, и въпреки хубавата околност сънят ме натисна. Обаче не съм дремал дълго време, когато друсането на колата отново ме събуди съвсем. След 4/5 час през село Горлян стигнахме голямото село Вратарница. Тук вече ни очакваше княжевацкия началник капитан Наумович. . . с малкия си син

³¹ Будапещенски вестник Пестер Лойд, основан в 1854 г. и спрял в 1944 г.

и с околийския лекар Мачай, който произхожда от Сент-Ендре³², и въпреки дългогодишното си отсъствие (оттам), все още говори добре маджарски. Естествено сладко, плодове, ракия, кафе. Може би без това тукашните люде биха се измъчвали. Най-сетне след 3/4 часова забава, вземайки си сбогом с Янкович, който се върна, тръгнахме и ние, аз и началникът със сина си в първата, а Мачай и капитана — във втората кола. Вървахме непрекъснато през долината на Тимок по чудно хубава местност. Новият ми спътник, началникът, е висок, снажен, вече посивял мъж, господин с приятен характер, в него има нещо от маджарските апелативни съдии, само че е много по-подвижен и без съмнение похитър, отколкото традицията рисува нашите апелативни съдии от доброто старо време. В село Делян пак закуска от вече познатите ингредиенции³³. Ако бях имал склонност към отвращаване, тук вече непременно бих се отвратил. Наистина, ако голяма част от любителите на пътеписите биха имали поне малка представа колко неприятности трябва да преживее бедният пътешественик, докато скърпи един приятно звучащ пътепис, може би бърже ще им мине желанието да четат такива съчинения. След кратък престой, чувствувайки се приблизително като гущена гъска в последния стадий на гушенето, отново тръгнахме на път по едно твърде сносно шосе, което водеше непрекъснато покрай склоновете на възвишенията, които ограждаха долината на Тимок. Панорамата навсякъде беше твърде хубава и накрай не мога да кажа нищо друго. Природата не ме е надарила с описателна дарба и не мога да позлата с лъчите на залазващото слънце фантастичните върхове на синеещите се планински вериги, нито да обрисувам върно и поетично-топографски ромона на потока, който се вие под тъмния листак, нито да пиша дълги страници за лъхащото благоухание, излъчващо се от прелестните цветенца на поляните. Планински вериги, слънчеви лъчи, листа, поток, цветя и благоухание за оня, който не ги вижда, а само чете, за него навсякъде са само планински вериги, листак, поток, цветя и благоухание, ни повече, ни по-малко. Убеден съм поне, че е много по-лесно да опознаеш една местност според най-примитивната папка, отколкото по най-поетичното описание. Ето защо, понеже и без това би било безполезно старание описанието на хубостите на тия краища, ще бъда още по-умерен, отколкото досега и ще казвам само, че са хубави или грозни, планински или равнинни. За оня, който не ги е видял, е съвсем достатъчно, а аз нямам ни най-малко такава нужда, паметта ми възвръща тия места по-върно, отколкото и най-изящното описание. Започвам да доктринизирам, а това е скучно, а аз нямам право да бъда скучен, защото до мене седи моят приятел, мустакатият началник, който иска насила да ме забавлява и аз трябва да се оставя да

³² Градче на Дунав над Будапеща.

³³ Принадлежности.

бъда забавляван. След като му разказах, че идвам от Видин, разговорът се пренесе върху българите. Той твърди здраво, че населението на тая околия очаква с нетърпение да се притече на помощ на българските си братя и да може да ги освободи от турското иго. Обаче народът още не следва повика на тоя естествен инстинкт, защото е послушен и уважава правителството и затова, докато правителството не го призове, няма да започне нищо. Но защо тия люде искат да ме накарат насила да повярвам такива работи? Вярно е, че сръбският народ няма да започне нищо, в това съм убеден поне; но сетне, когато един ден правителството иска да започне, и тогава народът не ще остане мирен, а това може да се случи. Ако не се лъжа, Наумович, който вече отдавна се числи към по-старите чиновници и е началник и в Княжевац от десет години, не е голям приятел на новото правителство, твърде съчувствено се произнесе поне за Карагеоргиевич.

Привечер пристигнахме в Княжевац, който има прекрасно местоположение. И тоя град като Зайчар е построен там, където двата ръкава на Тимок се сливат, само че възвишенията са по-високи, долините по-дълбоки, градът е по-извисен и цялата околност е по-хубава. Сам градът е много по-хубав и по-живописен от Зайчар. Не мога да се изкажа колко добре ми стана, че тук вече видях и камбанария, първата, откакто съм напуснал Белград. Никой не може да ме обвинява в прекалена набожност, но камбанарията съвсем ме успокои и може би това е причината, че след многото шути села и градове, намерих Княжевац, нека се изразя с една варварска дума (което в тая страна е простима грешка), за така уютен. Отседнах, естествено в дома на началника, където ме посрещнаха жена му и вече порасналата мударя. По цялата обстановка на къщата личеше, че семейството е по-заможено, всичко беше подредено по-хубаво и по-удобно. И това не го казвам под влияние на камбанарията, защото в действителност е и така, а обективността е най-слабото ми място, или, както желаете, на всеки случай едно от превъзходните ми качества, моля да повярвате в това; и че то е вярно, се доказва достатъчно, че така обективно мога да се произнеса за собствената си обективност. Скоро обективността се прояви в твърде осезателна форма и в дома на началника. Седнахме на вечеря, дълга, почти безкрайна, която се състоеше само от тежки, пиперлии ястия с много лук. И аз ядох от всичко, пих от всички вина, а дори хвалих и всичко, и за да уверя веднага обективно домашните в обективността на моите похвали, вземах повторно от едно-друго. Различават се много видове смелости, особено военни и граждански. Ония, които възхваляват толкова много тия видове на смелостта, без съмнение правят това, защото не познават друго, а има още една смелост, която е по-голяма от всичко и изисква повече от всичко друго душевна и телесна сила: и това е смелостта на тръгналия за изпитания пътешественик. На гушената гъска, на която гушенето е стигнало в тесния смисъл на думата, до гушата, и оста-

ва надеждата, че рано, или късно ще я заколят и така ще се отърве от мъките си. Оня нещастник обаче, който пътува всред един гостоприемнен народ, накичен със старинни обичаи, когато вечер се е натъпкал до невъзможност, не може да се ласкае от сладката надежда да го заколят. При такъв случай нещастният пътешественик желае да бъде в средите на някое людседско племе, усмихвайки се тъжно на оная непостижима прелест, че вместо да трябва да се бори с разни пиперлини яхнии, по-добре е да изядат него на място на пиперлините яхнии.

В обяда участие взеха Мачай и жена му, една жизнерадостна немкиня от Буда, която не смята деветте години, които е преживяла тук за най-щастливите в живота ѝ. По едно време, когато останах сам с Мачай, той ми каза на маджарски, за да не разбере никой, че началниците са получили нареждане от министерството да ме посрещат възможно най-любезно, доколкото това зависи от тях, да правят пътуването ми приятно и да ми представят офицерите и чиновниците. Мачай прочете наредбата, а на въпроса ми, дали наред с това на началниците е предписано да ме наблюдават внимателно, той отговори, че не, и всичко каквото правят, не е друго, освен подбудената и засилената от министерстката наредба естествена любезност и гостоприемство. Покорно благодаря! Сега се мятам в ноктите на третия началник и не намирам начин за освобождение. Като размишлявах така, в мозъка ми проблесна една дяволска мисъл. Възнамерявах да отида пак в Алексинац; макар че шосето минава през твърде хубави места, все си е шосе и може да се пътува с кола и заедно с началника. За да избягна това и за да бъде по-близо до българската граница, когато утре ще разговарям с домакиня за начините на по-нататъшното пътуване, ще заявя, че ми е омръзнало да пътувам с кола, и от Княжевац ще продължа пътя си не по шосето, а на кон през планините, покрай българската граница. Ха де, помислих си, началникът няма да смее да възрази и така, най-сетне се освобождавам. Но, о, съдба! Моят стъпанин заяви, че тоя план му харесва твърде много, той впрочем постоянно обикаля околията си на кон и ще сметне за особена чест и щастие да може да язди с мене. Отчаян, исках да протестирам против това, като употребих цялото красноречие на учтивостта. Напразно! Ние ще пътуваме с коне, точно така, ще яздиме, а не само аз. Дипломацията ме изостави; стъпанството на началника няма да запълни неприятностите на язденето. Но щом трябва да бъде, нека да яздиме!

Може би не е необходимо да казвам, че тоя пътепис не съм писал на място, веднага, а много по-късно, отчасти по памет, отчасти се старая да го възстановя мимоходом. Оттук може да се обясни хумористичният тон, който презира по тия последни страници. Че тогава не бях хумористичен, дори, че се намирах до крайно отчаяние, това всеки може да повярва. А сега лека нощ! Утре ще яздим!

Събудих се с прекрасно утро. Любезният домакин беше наредил да приготвят закуската в беседката пред къщата. Тук дойдоха княжевацките офицери да ми поднесат почитанията си. Разговаряхме няколко минути и като истински марсови синове, те издаваха твърде войнствен дух; дали обаче бойното желание е искрено, или не, нека ми бъде позволено да се съмнявам в това.

След тях дойдоха членовете на съда, в черни дрехи и с износени жълти гласирани ръкавици. Слава богу, и те не стояха дълго. След като се изказаха твърде похвално за нравственото състояние на народа, те си отидоха. След това и ние с домакина се вдигнахме и направихме една разходка из града. Най-напред разгледахме сградата на градоначалството. Етажна сграда, която се издига над града, в края на една височина. Какво да кажа за вътрешността ѝ; който е виждал малък околийски дом в Маджарско, той ще има пълна представа за княжевацкото градоначалство. Бели варосани стени, мръсен под, извехтели писалищни маси и пред тях рошави чиновници; на етажерки край стените вързопи книжа, в касата един железен шкаф, в стаята на началника литографиран портрет на княз Милош, по коридорите слуги, които и тук се наричат пандури и т. н. и т. н. Заведоха ме и в затворите. Затворниците са настанени в подземни стаи; цялата мебелировка се състои от широк одър край стената на стаята, който служи за легане. За постеля служи собственото облекло на всеки отделен затворник (доколкото го има). Във всяка стая са затворени по 5—6 души. В една камера видях едно цяло циганско семейство. Когато влязохме вътре, всички започнаха наведнъж да се вайкат и оплакват, ясен признак, че циганското племе под всяко небе и във всяка страна пази вярно своя традиционен характер. Направи ми впечатление, че между сравнително малкото затворници, твърде голям бе броят на убийците. Най-сетне обиколихме всички помещения; от всичко най-хубаво беше само прекрасната гледка, която се откриваше пред очите ни от прозореца на стаята на началника. Оттук отидохме в казармата. Както вече отбелязах в Неготин, в провинциалните градове няма редовна войска. Обаче във всеки околийски център е разположена една батарея и освен това 4—5 офицери от редовната войска, които се занимават с обучението на народната гвардия. Един млад офицер се предложи за водач. Разгледахме оръдията, колите и припасите, както и оборите. За батареята, която се състои от шест оръдия, в оборите има готови четири коня само за оръдия, и както чух, така е и в други градове. В случай на нужда се надяват да могат да попълнят липсата с конете на народната гвардия. Слънцето беше започнало да препича силно, когато напуснахме казармата и се запътихме надолу от хълма, на който се намира тя, за да посетим болницата, която се намира на края на града, и д-р Мачай в нея. Болницата е спретната сграда във вид на буква П, със широк двор, в който започват да никнат насаж-

дения. Тая институция в околността е предназначена най-вече за приемане на многобройните болни от сифилис. В сградата, която гледа към улицата, от девет години вече живее д-р Мачай със жена си. Жилището, макар и малко, е уютно и чисто. Макар Мачай да е вече отдавна сръбски поданик, не е престанал да бъде маджарин, говори още твърде добре езика и би желал да напусне твърде хубавия, но скучен до отчаяние еднообразен край и да се премести в някой град на Дунав или Сава, в Сърбия. Отдаде ми се случай да остана с него насаме и да се осведомя през това време за тукашното настроение. Според него, тукашните хора се намират на възможно най-ниското стъпало на цивилизацията, и особено най-голямо безразличие проявяват към политиката. Те са живели толкова дълго с турците, че са почти свикнали с тях и не чувствуват особено враждебност към тях, нито пък някаква симпатия към останалите славяни. Така, ако в България би избухнала революция, тукашните хора, следвайки своя собствен инстинкт, няма да се заловят с нищо, но те се подчиняват сляпо на правителството, и ако то им заповяда, ще се заловят за оръжия, но не с удоволствие. И тъкмо поради тая инертност биха се вдигнали от летаргията си само в случай, че ги нападнат и би трябвало да бранят собственото си огнище. Мачай разказваше по-нататък, че тук има един офицер по произход хърватин, Хорватович³⁴, който постоянно хули Австрия. И днес той, когато другите идваха при мене, не дойде под предлог, че е болен. Аз видях тоя офицер в казармата и каза, че го тресяло. Мачай много го е яд на него и се кани с помоща на началника, който му е добър приятел, да накара да го накажат за тая му постъпка.

Мачай ми даде още една карта на княжевацка околия, която без съмнение ще ми послужи много за утрешното пътуване. Най-сетне аз му казах, колко неудобно се чувствувам от любезния прием на началниците, защото не зная как да се отплатя, а пари да давам, не смея. По тоя повод той посочи за пример един руски генерал, който като пътувал тук бил също гост на началника и по-късно изпратил бижута за жената на началника, които били приети с удоволствие. Значи и аз ще последвам тоя пример.

За всичко това можах да говоря с Мачай само крадешком през времето, когато началникът разговаряше със жената на доктора в другата стая, отдето обаче скоро се присъединиха към нас. След това, понеже времето клонеше към пладне, тръгнахме и четиримата към дома на началника. Отбихме се пътьом в двора на една селска къща, където една жена се занимаваше с тъкане на сръбски килим с познатите ярки багри. Тая операция става на една вертикално изправена рамка, на която са опънати твърде на гъсто нишки. Тя плете между тях с удивителна бързина,

³⁴ Играл голяма роля през 1875—1878 г. Починал като генерал. Тая бележка е направена от самия Калай. (П. М.)

без помощта на образец и други средства, като в едната си ръка държи цял вързоп от нишки, от които постепенно се образуват фигурите на килима.

Най-сетне се завърнахме в дома на началника. Обядът вече ни очакваше. Нека сега тоя път ми бъде позволено да не говоря за него, който беше също така дълъг и тлъст, както предишните. По време на обяда пристигнаха конете ни; пет дребни, сухи, но яки кончета; два за мене и началника, два за пандурите и един за багажа. Не се приготвявахме много, и като се сбогувахме с домашните и с Мачай, качих се на покритото с меча, или по-скоро с овча кожа седло, и в два часа полека-лека тръгнахме, ние с началника напред, след нас двамата пандури с пушки на рамо, като единият от тях водеше с юлар петия натоварен кон. Слънцето печеше, както нито веднаж досега през цялото ми пътуване, а необичайното турско седло беше така неудобно, че едва бяхме излезли от града, когато започнах да се разкайвам заради моето намерение за езда, към което ме подбуди единствено желанието за избавление, както вече по-горе се оплаках. Да кажа обаче не смеях, защото моят приятел началник изглеждаше, че се чувствава така добре на късите стремена, че се срамувах да призная пред него така ранното си безпокойство, още повече, че аз сам избрах тоя начин на пътуване, а той искаше да ме разубеди. И така, намирайки се в примката, която сам си пригоствих, бях принуден *faire bonne mine à mauvais jeu*.³⁵

Известно време вървахме по шосето, което завива веднага извън града към една голяма височина. Когато стигнахме на височината, докато конете ни си отдъхваха, аз освободих седлото си от твърде горещото и неудобно покривало и поолекнал така малко, продължихме пътя си. Оттук нататък ние напуснахме шосето и завървахме през пътеки, или без пътеки, през голи върхове или дълбоки долини, обградени околоръст навсякъде с по-високи планини, които закриваха съвсем далечната гледка. През това време откъм запад по небето започнаха да се трупат тъмни облаци. От време на време тънки светкавици прорязваха все повече разстилащите се облаци. Слънцето вече бе се скрило зад високите върхове и вследствие на засблачаването беше започнало да се смрачава. Със залеза на слънцето тук-там проблескващи звезди изчезнаха една след друга зад влачещите се напред кълба от облаци, а и луната осветяваше твърде рядко пътя ни. Край едно планинско село напоихме конете си при един извор и след това, през проломести долини, най-сетне стигнахме отново в една по-широка долина изоставеното преди няколко часа шосе и дервентската механа, която се нарича така по името на планината Дервент. Беше към седем часа, но вече съвсем тъмно, когато влязохме в големия салон на механата. Тук имаше около тридесетина работници, наседали край дългите дървени маси при една

³⁵ Да правя весело изражение при лоша игра.

мъждееща лoенa свещ. Не можахме да стоим дълго време, крайната цел на нашия път беше още далече, а небосводът ставаше все по-застрашителен. След като изядохме по една лъжица сладко, се качихме отново на конете (което значи, че възседнахме полекичка) и сега пускайки пандурите напред, продължихме пътя си по-нататък. Признавам, че гледах с известно безпокойство станалото вече общо заоблачаване, което непременно трябваше да завърши с порой, което не ми се харесваше твърде. Стана така тъмно, че не виждах вече нищо и се ориентирах само по тропота на коне, които вървяха пред мене. От време на време пътят пред нас се осветяваше за миг от блясъка на някоя светкавица, последвана от гръм. Скоро дъждът започна да пада на големи капки, но извилият се вятър не позволяваше капките да се превърнат в порой; земята обаче се навкаси така, че шосето загуби белотата си и сега вече трябваше да се лишим и от тая незначителна посока. Доброто настроение обаче не ни напусна и ние весело се питахме, виждаме ли се. Разбира се, че не виждахме нищо и то до толкова, че не веднаж се удрахме с конете си. Пътят, който досега водеше направо, изведнъж започна да се извисява и съдейки по шумоленето, което ни ограждаше разбирахме, че се намираме всред гора или най-малко в шубраци. Сега пандурите тръгнаха в галоп и ние след тях. Грамада, желаната цел, беше вече само на няколко минути разстояние. Обаче не ни било писано да я достигнем сухи и тъкмо когато през дърветата проблесна приветлива светлина от свещ, поройният дъжд се изсипа върху нас и през останалите пет минути галоп се измокрихме здравата. Но най-сетне към девет часа все пак пристигнахме в грамадинската гранична станция. Беше много по-тъмно и бях така много измокрен, че не се и постарях да се ориентирам. Радвах се, че съм под сух покрив. Граничният митнически надзорител ми отстъпи собствена стая: широка пейка, покрита с черга, която служи за диван и легло. Тук вече ни очакваха и скоро ни поканиха на вечеря. Като се нахранихме, както и да е, защото беше твърде лошо и мръсно, аз и началникът бърже-бърже се настанихме на двата миндерлици, които междувремето бяха приготвени за легла.

След седемчасово ездене и измокрени беше хубаво да можем да се поизтегнем на широкия миндерлик. И сега тук, в тая малка осамотена караулка, в най-южния кът на Сърбия, гдето само няколко крачки ме делят от българската земя, мога да си мисля и мечтая за всичко. Обаче аз не мислех за нищо и се отдадох изцяло на онова приятно чувство, което неведнаж се е събуждало в мене по време на пътуванията ми, когато се намирах в някое изоставено, съвсем затворено от света място, с онова убеждение, че сега никой от познатите ми не знае къде съм. За мене това е, макар и за кратко време, едно от най-приятните чувства. С това съм заспал.

Събудих се при ожигено птиче чуруликане. Беше около шест часа сутринта. За няколко минути бяхме на крака с моя спътник, началника, и се приготвихме с обличането. Преди всичко, естествено, бързахме да излезем вън. Слънцето вече блестеше високо, по синия небсвод не се виждаше и най-малко облаче, пощният дъжд беше свежил цялата природа. С една реч, събудихме се с най-прекрасно, най-приятно утро. И сега се огледах наоколо. Граничната станция на Грамада се състои само от две сгради; едната, в която прекарахме нощта, другата срещу нея, механата. Между двете минава пътят, който идва от България, той обаче е по-скоро страничен, отколкото да се нарече държавно шосе. Станцията се намира в долина, която преминава от България и веднага зад сградите се издигат високи гранични възвишения. На разстояние от около 20—30 крачки от станционните къщи се простира граничната ограда, която разделя Сърбия от България. Без съмнение, Сърбия е един стъпелата страна, която е съвсем заградена. Навсякъде, където границата не е образувана от река, цялата страна е заградена с постоянна ограда, прекъснатата от врата само при митническите станции, където става преминаването. Тая сграда обаче не е китайска стена и човек трябва да направи само малко по-голяма крачка и се намира оттатък. И тъкмо поради това не може да се попречи на контрабандата. До вратата се издигаше дълъг хамбар, който служи за убежище на квартируваният тук караул. Стъпихме с началника на турска земя. Тук вниманието ни беше привлечено от една кулсобразна каменна сграда, в която квартирува турската стража. Пред вратата се редяха превозни коли, пат. варени със стоки. Те идват от вътрешността на България и пренасят през Сърбия стоките за параходното пристанище на Радуевац. Пътуването от Грамада до Радуевац, с мизерни коли, теглени от волове, по които няма нито към желязо и колелата не издържат и с железни талпи, трае 6—10 дни.

През време на разходката ни един сръбски граничар ми подари няколко изкусно гравирани лъжици, като произведения на местната промишленост. Естествено, аз прибрах лъжиците като пътни трофеи.

Междувременно конете ни бяха оседлани. Тук ни напусна единият пандурин, вместо него обаче към нас се присъедини приставът на началника. След като дадох някои подаръци на митническите чиновници — моите досмакини — отисво се качихме на конете и в ссем и половина тръгнахме. Вървахме без път, навсякъде край граничната ограда, постоянно по възвишения и долини. От сръбската страна всички тия хълмови склонове са обрасли навсякъде с ниски храсталаци. Високи, добре гледани гори не видях никъде. Селяните унищожават безразборно горите, още повече, защото по старинен обичай те ограждат всеки двор, всяка градина и всяко късче земя със стобор; не веднаж тоя сто-

бор (който отделя говеждите пасища едни от други) минава и през шосето и в такива случаи то е затворено с врата, която всеки пътник отваря и затваря, след като мине през нея. В младите насаждения пък, те пускат стада от овце и кози. И така гората завинаги се изражда и накъдето и да погледне човек, не вижда високо дърво. Такова е положението на сръбска земя. На турска земя обаче няма и шубраци, там всичко е пусто и голо, като тук-таме се вижда орна земя. От другата страна на оградата видях тук-там събрани на купища житни кръстци, полуизгнили от превратностите на времето и вече съвсем почернели. Бедният земеделец обаче не може да си прибере храната, докато бирникът не се яви и си вземе частта. А това става твърде често, така че през течение на месеци зърното се търкаля на открито и голяма част от него става негодно. Тоя вид данъчна система е едно от най-мъчителните наказания за българския народ. Околността тук навсякъде е прекрасна. Навсякъде височини и долини и тук-таме огромни планински вериги.

Край оградата, на известно разстояние една от друга, в мизерни колиби живеят сръбските гранични стражи. Спряхме се при първата такава стража (караулка), която се нарича Курилово и е разположена на твърде високо място. Гледката, която се откри от тук, без съмнение, една от най-хубавите, които някога съм виждал. Балканът и Стара планина и в далечината разпръснатите върхове на високия Копорник³⁶, и на всичко това развърляните в удивителен безпърямок, като огромни вълни върхоге и зъбери предлагат такава великолепна картина, по-прекрасна от която наистина може да се види в швейцарските снежни планини, но тази е и по-приятно изглеждваща, и по-оригинална. Дълбоко под нас просторна долина, в долината кривсличеща река и край реката Ниш, големият турски град със сливащите се поради далечината в групи къщи, над които се издигат само стройните минарета. А горе в синия простор, кой знае на каква височина, кръжи ято от 30—40 орли.

Прекарахме тук около половин час, после възседнахме отново и продължихме пътя си. Какво да кажа още за нашия път след куриловската гледка? Вървахме известно време край оградата, от която се отклонихме по-късно оттатък тополовската караулка, като газихме през тесни и скалисти долинки, докато найсетне към обяд стигнахме в манастира Свети Архангел, скрит в една гориста долина, край буен планински поток. Тоя манастир се състои от три отделни сгради, една малка черквица, една по-голяма приземна къща, която служи за училище и една ниска етажна сграда с чердак, където живеят двамата светски духовници, от които се състои и цялата света обител. Тук вече ни очакваше алексинацкият началник Девич, пълничък и посивял мъж,

³⁶ Тук под Балкан Калай сигурно разбира някои други планини, но в текста е писано точно така: Балкан и Стара планина.

чнето лице обаче издаваше интеллигентност. Той беше дошел тука със своя пристав и един офицер, за да ме откара по-нататък в Алексинац. Беше още пладне и аз се надявах, че вечерта ще стигна в Алексинац. Но пак се излъгах. По твърдението на Девич, пътят е толкова лош, че днес вече в никой случай не можем да се завлечем до там и бихме се принудили да прекараме ноца в някое мизерно село в още по-мизерна колиба. Поради това обстоятелство, той предложи да останем тук до утре сутринта и като тръгнем тогава, след пладне спокойно ще стигнем в Алексинац. Бях вече толкова свикнал да не действам така, както ми хареса, че се съгласих, без да кажа и дума с тоя план и не се ядох нито за минута, като веднага си възвърнах доброто настроение. Свещениците набърже сложиха обяда с паприкаш и лук в зелени пръстени чинии. Всичко беше страшно мръсно, а ястията отвратително лоши, или може би необичайни, но мене всичко ми хареса. След обяд, за да мога да остана за малко сам, защото наистина бях уморен, се изтегнах на един миндерлик в една килия, и трябва да кажа, спях много добре. Бях се вече събудил и без съмнение щях да продължа още да лежа в приятното състояние на полудремка, ако не бе влязъл любезният ми приятел, началникът Наумович и каза, стига спане, да вървя с тях на разходка. Разбира се, скочих веднага и го последвах. Тръгнахме заедно с Девич край буйния планински поток, който беше си изваял между дърветата стръмен дълбок път. По-нататък през една тучна ливада пълна с цветя след около един час се върнахме отново в манастира. По време на разходката разговарях с Девич. Той произхождал от Маджарско, но още на младини дошел в Сърбия и от тогава чиновническува тук. Твърде трезв мъж с уравновесена мисъл, и изглежда, че гледа и вижда по-далеч от доста тесногърдите сфери на общите сръбски схващания. Не се произнася много ласкаво върху сръбските характери и дарби. Според него действияят инстинкт на сърбите, поне досега, е бил единствено в себичната корист; двигател на обществените им дела са службата и печалба на пари. Никой не е готов на жертва за никаква идея или патриотично дело, ако покрай него не вижда непосредствено облага и за себе си. Само откакто е влязла в сила институцията на народната гвардия, може да се забележи известна промяна. По същия неблагоприятен начин той говори и за така наречената интеллигенция. Някои нейни членове, които са прекарвали няколко години в чужбина, вместо да се занимават там със сериозни проучвания, са се запознали повърхностно с някои, и там, прекалени идеи на напредъка, и сега биха желали да ги преследват в Сърбия, без да мислят, дали почвата за тяхното възприемане е вече подготвена. Откакто съм в Сърбия не бях чувал да се характеризират така правилно недостатъците и грешките на сърбите.

Вечерята по всичко приличаше на обяда, може би с тая разлика, че се състоеше от по-малко ястия. През това време ни за-

бавляваше единият свещеник, който показваше обширни, макар и твърде повърхностни езикови познания и пееше турски, гръцки, арабски, български, сръбски и други песни. Най-сетне и това мина и аз с двамата началници се оттеглихме в едната голяма стая на училищната сграда, където ни бяха приготвили три огромни миндерлици. Още няколко думи за училището и да лягаме да спим. Всеки понеделник децата от разпръснатите поселения и малки селца от околността идват тука, където прекарват цялата седмица, а в събота след пладне си отиват по домовете. Всички те спят в една голяма стая на дървения одър, който заема голямата част от помещението. Какво и как учат, за това няха случай да разпитам, пък и няха настроение.

25 септември

В пет часа сутринта вече бяхме на крак и приготвяйки се бързо и след задължителната закуска със сладко и ракия, аз се сбогувах с началника Наумович, който пак пое пътя си към къщи. Към един и половина часа тръгнах с Девич на неговата каруца. Времето, както и досега, постоянно прекрасно, местността хубава, макар и съвсем да не може да се сравнява с вчерашната. Каменистият и почти непроходим път криволичеше през долини и възвишения и дълбоки урви. Така към 11 часа стигнахме до манастира Свети Стефан, където починахме около четвърт час в сянката на големите дървета. През тия проходи само веднаж се откри изглед към нишката долина, без обаче да можеш да видиш града. Към един часа, спускайки се от една височина забелязахме под нозете си град Алексинац, който лежи в една дълга и доста широка долина, затворена от простиращия се настреща Ястребац. По наклона дойде при нас Чучкович, австрийски пощенски чиновник в Алексинац, който е осведомен и по политическото положение. Началникът помоли да го извиня, че не може да ме покани в дома си, защото и той се бил пренесъл тук само преди няколко дни и затова не може да приема гости. Обаче Чучкович ми беше приготвил подслон у един сърбин на име Прендич, който някога бил куриер на английското консулство, а сега, замогнал се, живее тук тихо и спокойно със семейството си. Семейство Прендич, старият в полутурско и гръцко облекло, жена му, синовете и снахите ме приеха твърде сърдечно и ме настаниха в една от стаите на етаж на една къща в турски стил. Обядът, както обикновено, беше твърде продължителен, нов се пак имаше край. След това Девич ми представи един след друг тукашните офицери, членове на съдилището, пощенските, телеграфните и полицейските чиновници и видните членове на народната гвардия и гражданството. Тук трябваше да говоря и се ръкувам с около 30—40 души, изморих се съвсем, и едва не загубих търпение. Завършвайки неприятната церемония, естествено, аз се запътих на посещение у началника. Както вчера, така и днес той ми говореше за остарелите обичаи на сърбите. Като пример на своето просвеще-

ние, той спомена обстоятелството, че неговата жена не оставя права в мъжко общество, както обикновено другите жени, а сяда и разговаря по европейски. Току що беше изрекъл тия думи, влезе жена му, една дребна, стара госпожа и като застана на вратата, започна да се кланя. Аз, разбира се, станах, поздравих я и зачаках прав, за да седне. Началничката обаче, въпреки сърдитите знаци на мтжа ѝ, стана права до вратата. Какво можех да направя повече, седнах и продължих разговора с Девич за изостаналостта на сръбската цивилизация. Най-сетне и това посещение завърши и след това взех със себе си Чучкович и направих една разходка из града. Наистина, Алексинац не е по-голям от видените досега градове, но е много по-чист и мене ми хареса, защото е и по-хубав. И Чучкович не можа да ми каже нищо ново, само потвърди онова, което аз вече знаех, че тук всичко е спокойно и че по време на българските чети не са възникнали никакви смутове. Така, следователно, аз завърших политическата част на мсето пътуване. Мисля, че можах да добия достатъчно верни сведения за настроението в граничните области и да се убедя лично в обстоятелството, поне в обходените от мене краища на Сърбия, че народът не е склонен към въстание, и ако все пак възникне такова движение, то може да се осъществи единствено по почин, и дори по сткрито нареждане на правителството. По време на разходката се мръкна и в съмнителната светлина на полумесеца, наслаждавайки се на свежия въздух и на вечерната красота, се завърнахме в квартирата, където след една дълга вечеря най-сетне се прибрах в стаята си, за да си отпочина от умората на деня, още повече, че според изготвения план на началника за утрешния ден ме очакваха още няколко уморителни часове.

26 септември

Реших да тръгна оттук днес след пладне с пощенската кола и да замина за Белград без никакъв престой. Затова натоварих Чучкович да ми поръча място в пощата. Началникът се яви тъкмо навреме, за да ме заведе на обяд в един ближен манастир. Понеже нямахме намерение да се връщаме вече в Алексинац, споговах се с хазяина, като с това му турних няколко жълтици в ръката. Той обаче не ги прие и дори изглеждаше обиден. Сложих ги отново в джоба и не оставахе и сега нищо друго, освен да изпратя и нему някакъв подарък. Сякаш тоя подарък нямаше да струва пари!

След като се качихме с началника в колата, влязохме в едно широко оградено място, където едно отделение от артилерията на народната гвардия произвеждаше учения. По молба на началника, след завършването на учението аз ги похвалих. След това се качихме отново на каруцата и се отправихме към селището

Делиград³⁷ на пътя за Белград. Тук алексинацката долина се разширява и образува доста голяма площ. На тая площ провеждат ученията си двата батальона на народната гвардия от околията. Народната гвардия мина в маршировка пред нас и направи няколко крачки напред; не разбирам нищо от тактика, но ми се стори, че тия бойци имат нужда от още много учение и особено от по-добро ръководство, докато станат способни за задружни действия. Минавайки пред редиците, аз ги поздравих с обичайното «Помози Бог брат е», на което те отговориха «Бог ти помагас».

Беше минало единадесет часа, когато продължихме пътя си, придружени от алексинацките офицери. Стигнахме за двадесет минути в манастира Свети Роман, който се намира в една странична долина, на границата на околията. Тоя манастир прилича твърде много на ония, които вече съм виждал досега. Тук обядвахме. Понеже имаше някакъв сръбски пост, обядът се състоеше само от постни ястия и аз посягах с геройска смелост към мръсните и отвратителни яденета. По време на обяда дойде и крушевацкият началник със служителите си, за да ми поднесат почитанията си. След това всички се качихме на каруците и след няколко минути достигнахме до бързата Морава, която тук не е още много широка, и която образува граничната линия между алексинацката и крушевацката околия. През реката води един понтонен мост, който се наблюдава постоянно от един отряд пионери. Като минахме през моста, настанихме се в една очарователна градина на брега на реката, наслаждавайки се около четвърт час на хубавата гледка и на делиградската равнина, на близкия висок Ястребац и на криволиещата гориста крушевацка долина. После в компанията на началниците и служителите се върнахме в делиградската механа, на близкия площад на която имаше голям пазар. Какво да кажа за твърде интересното зрелище? С разлика на някои отделни подробности, той почти всичко приличаше на горезписания неготински пазар, само че не беше така многолюден. Трябва обаче да отбележа, че тук можах да видя много повече хубави женски лица, а и жегската нсия е по-хубава, стоклото в негстинско. Тая пъстра тълпа на равнината, оградена от височини, осветена от залязващото слънце, предлагаше прекрасна картина.

Най-сетне към пет часа пристигна от Негстин пощенската кола, която отиваше към Белград. Една обикновена каруца с чергило, само че чергилото се поддържа от железни пръчки, а самото то е направено от здрава кожа. Сбогувах се с моите алексинацки приятели и с Чучкович, качих се на пощенската кола и тръгнахме.

Чувствавах се неизразимо добре сам. Освен мен, в колата на

³⁷ С. Делиград съществува и сега със същото име, намира се на шосейния път за Ниш — Белград.

първото седалище срещу мене седеше кондукторът. Колкото и да беше приятно това пътуване, прекалените любезности вече наистина ме дразнеха. Моите страдания обаче не бяха се свършили. Наслаждавах се мълчаливо на самотата, на хубавата вечер и чаровността на прекрасната панорама. Бърже се смрачи, а малко по-късно стана съвсем тъмно. Въпреки че колата не беше твърде пригодена за спане, умората ме надви и съм задремах. На първата станция, където смениха конете, изведнаж към колата пристъпиха мнозина със свещи в ръце, и колкото и да се съпротивлявах, принудиха ме да слеза, като казаха, че ме очаква вечерята. Слязох сърдито и отчаяно, но не погледнах към вечерята. Един доктор чех, или не знам какъв, се силеше да ме забавлява. От него разбрах, че през целия път ще бъда сам, защото колата била поръчана само за мен. Престорих се, че не съм чул забележката, но все пак се зарадвах на тая любезност. Най-сетне колата беше готова и аз се освободих от мъчителите си.

27 септември

Беше прекрасна нощ, такава, каквато не си спомням. Никога не бях виждал звездите така блестящи. Прекарах цялата нощ в полудремка. Спомням си само, че на едно място минахме Морава, която тук е много по-широка, и че в един град пак дойде един пристав от градоначалството и по време на смяната на конете се стараше да ме забавлява, за най-голямо мое огорчение. Най-сетне останах на спокойствие чак до Смедерево, където пристигнах към 11 часа преди пладне. Тук трябваше да мина през посещението на един началник и чиновниците му и после с онова щастливо самочувствие, че до Белград вече няма да има началници. В малкото селце Гроцка посетих Гарашанин, известния министър на Сърбия, който откакто правителството попадна в други ръце, живее самотно тук, но ми се струва не в бездействие, а в постоянни сплетничества. Прекарах при него около половин час в разговор за общи неща.

Пристигнах в Белград в четири часа след пладне, уморен, прашен и отмалял, твърде доволен от тая малка екскурзия, беда съжалявам, че е вече завършила.